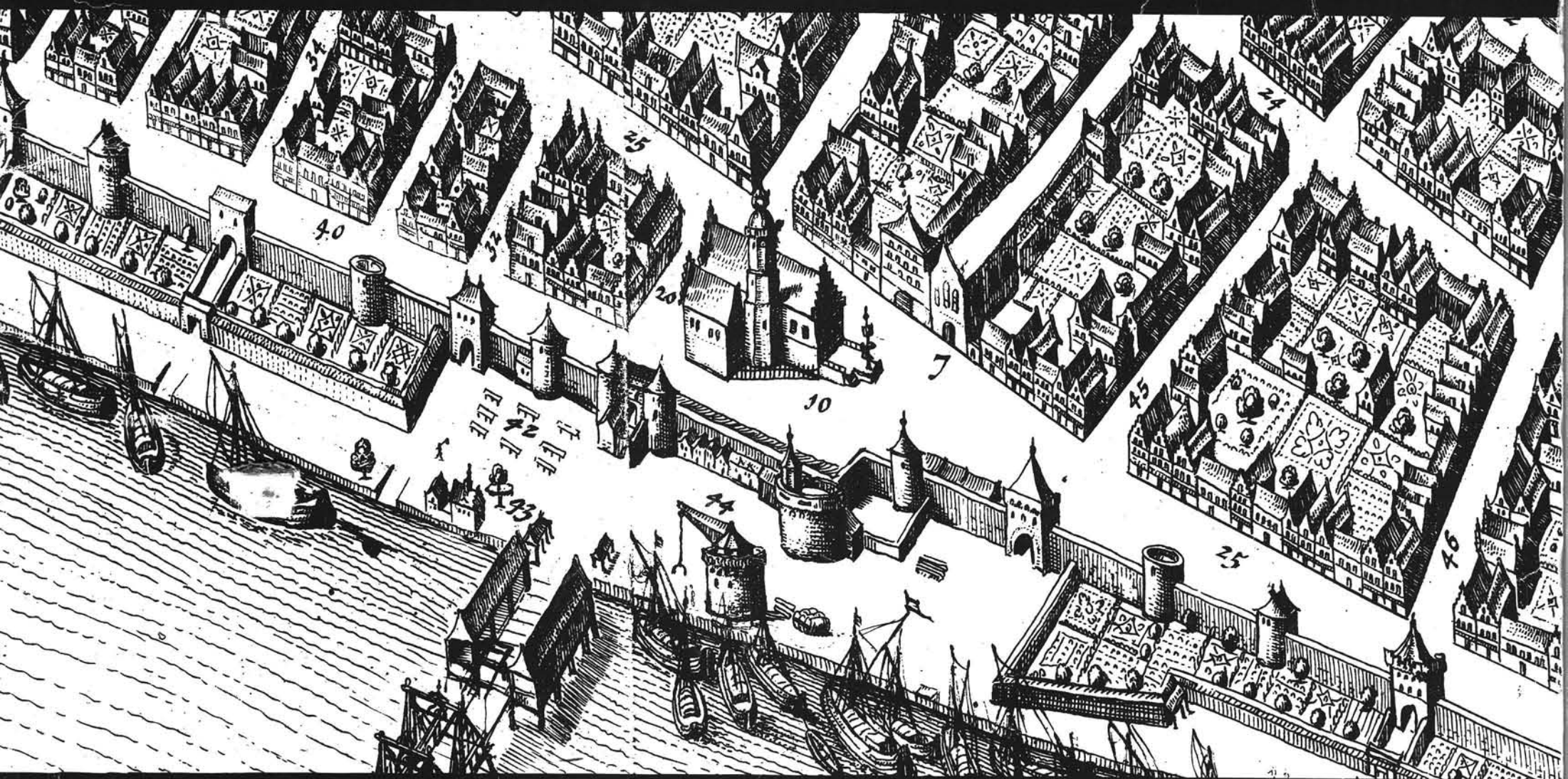

Historische
stedenatlas
van
Nederland

KAMPEN

1630697 AA

0a

98

ACTA COLLEGII HISTORIAE URBANAE SOCIETATIS HISTORICORUM INTERNATIONALIS

HISTORISCHE STEDENATLAS VAN NEDERLAND

onder redactie van

G. van Herwijnen, C. van de Kieft, J.C. Visser, J.G. Wegner

Aflevering 4

KAMPEN

tekst

B.M.J. Speet

kaarten

Th. Rothfusz

1986

Delftse Universitaire Pers

Bibliotheek TU Delft

C 1867858

7090
109
1

In de serie 'Historische stedenatlas van Nederland'
verschenen aflevering 1. Haarlem, aflevering 2.
Amersfoort en aflevering 3. Zutphen. Deze vierde afle-
vering is gewijd aan Kampen.

Voor de volgende afleveringen zal een keus worden
gemaakt uit de steden:

Amsterdam
Culemborg
Delft
Deventer
Dokkum
Dordrecht
Elburg
Gouda
's-Gravenhage
Groningen
's-Hertogenbosch
Leiden
Maastricht
Nijmegen
Rotterdam
Schoonhoven en Nieuwpoort
Utrecht
Weesp

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK,
DEN HAAG

Historische

Historische stedenatlas van Nederland/onder red. van G. van
Herwijnen, C. van de Kieft... [et al.]. - Delft: Delftse
Universitaire Pers. - (Acta collegii historiae urbanae societatis
historicorum internationalis) Afl. 4: Kampen/tekst B.J.M.
Speet; kaarten Th. Rothfusz. - Ill., krt.
Met lit. opg.
Met 1 kaart.
ISBN 90-6275-225-X
SISO over 938.1
UDC 949.2*8260 + 912:[711.4(492*8260)](091)
Trefw.: Kampen; geschiedenis; atlassen/stedebouw;
Kampen: geschiedenis

Delftse Universitaire Pers
Mijnbouwplein 11
2628 RT Delft

(015) 783254

Copyright © 1986 by Delft University Press

No part of this book may be reproduced in any form by print,
photoprint, microfilm or any other means without written
permission from the publisher: Delft University Press,
Mijnbouwplein 11, 2628 RT Delft, Holland.

Printed in The Netherlands

Inhoud

Inleiding/3
Voorwoord/5
I. Kampen en de IJssel/7
II. De vroegste geschiedenis van Kampen/7
III. Een tijd van groei, 1325-1475/15
IV. Het tij keert, 1475-1560/23
V. Een periode van verval, 1560-1830/25
Noten/27
Geraadpleegde bronnen en literatuur/31
Legende behorende bij de algemene overzichtskaart/33
Topografische en Militaire kaart, blad 21, 1859/40
Kampen en omgeving in 1818/41
Stadsplattegrond van Jacob van Deventer, circa 1560/42
Middeleeuwse wijkindeling/43
Stadsuitbreidingen/44
Algemene overzichtskaart/los achterin
Kadastraal minuutplan van 1818/los achterin

Inleiding

Een van de projecten die de Internationale Commissie voor Stedengeschiedenis op haar programma heeft is het vervaardigen van historische stedenatlassen. Verscheidene landen — Groot-Brittannië, West-Duitsland, Oostenrijk, Frankrijk en de Scandinavische landen — hebben reeds meerdere delen van dergelijke atlassen uitgegeven. Voor ons land verschijnt deze atlas onder de titel Historische Stedenatlas van Nederland. De eerste drie afleveringen zijn gewijd aan Haarlem, Amersfoort en Zutphen. In deze vierde aflevering wordt de Overijsselse stad Kampen behandeld.

De bedoeling van de Historische Stedenatlas van Nederland is de ruimtelijke ontwikkeling van een aantal steden van de vroegste tijden tot en met het begin van de negentiende eeuw te schetsen aan de hand van een reeks kaarten en een historische beschrijving. Daar de basis-kaarten voor alle steden in deze atlas en ook voor de steden in de buitenlandse atlassen uit een zelfde tijd dateren, gelijksoortig zijn en op een zelfde schaal getekend, is tevens een onderlinge vergelijking van de steden mogelijk.

De methode voor de vervaardiging van de stedenatlas bestaat hierin dat op het kadastrale minuutplan van een stad uit het begin van de negentiende eeuw de historisch-topografische gegevens, die bekend zijn vanaf de vroegste tijden, geprojecteerd worden. Deze gegevens zijn verzameld door bestudering van archivalia, gedrukte bronnen, archeologische werkverslagen, geografische publicaties, historische studies en oude stadsplattegronden.

Met opzet is het begin van de negentiende eeuw als einddatum gekozen, omdat korte tijd daarna de ruimtelijke structuur van veel steden ten gevolge van de industrialisatie ingrijpend verandert. De kaarten geven dus een beeld van de steden nog voordat zij door vestiging van nieuwe industrieën, toename van de bevolking, stadsuitbreidingen, afbraak van vestingwerken en toename van het verkeer (naast nieuwe land- en waterwegen nu ook spoorwegen) een geheel ander aanzien krijgen. Een tweede reden waarom het begin van de negentiende eeuw als eindpunt is gekozen, is dat in deze tijd het kadaster werd ingevoerd en eerst dan voor alle steden zeer nauwkeurige en gedetailleerde kaarten verschijnen. Het oudste kadastrale minuutplan van Kampen dateren wij 1818. Het plan is weliswaar gemeten en getekend in de periode 1811-1818, maar definitief vastgesteld in 1818 zoals nadrukkelijk op de kaart is aangegeven.

Een tweede zeer belangrijk moment in de geschiedenis van de ruimtelijke ontwikkeling van de Nederlandse steden zijn de jaren rond 1560. De middeleeuwse stadsontwikkeling wordt dan afgesloten en men staat aan de vooravond van de laat-zestiende-eeuwse en zeventiende-eeuwse stadsuitbreidingen en van de introductie van nieuwe vormen van vestingbouw. In deze zelfde periode vindt het optreden plaats van de cartograaf Jacob van Deventer. In opdracht van koning Filips II van Spanje begon Van Deventer circa 1560 met het in kaart brengen van ruim 250 Nederlandse en Belgische steden. De bedoeling was deze kaarten voor militaire doeleinden te gebruiken. Van Deventer slaagde erin binnen korte tijd zijn opdracht uit te voeren en aan de koning een stedenatlas aan te bieden die uniek is in zijn soort. Niet alleen kan geen ander land roemen op een zo vroege en zo uitgebreide verzameling stadsplattegronden, maar ook de nauwkeurigheid waarmee Van Deventer gewerkt heeft maakt zijn kaarten tot een uiterst waardevol hulpmiddel voor het bestuderen van de ruimtelijke structuur van de zestiende- eeuwse stad.

Het resultaat van de hierboven beschreven werkmethode is een reeks kaarten die alle het oudste kadastrale minuutplan als ondergrond hebben en die een aantal afzonderlijke aspecten van de topografische geschiedenis van een stad behandelen. Daarnaast bevat elke aflevering een reproductie van een gedeelte van de plattegrond van Jacob van Deventer en van de Topografische en Militaire Kaart (1850-1864). In deze aflevering is daar een reproductie van de gehele plattegrond van Van Deventer aan toegevoegd. In tegenstelling tot de vorige afleveringen

bevat deze aflevering geen reproductie van een stadsplattegrond uit de negentiende eeuw. Opname van een dergelijke plattegrond geschiedde om enigszins tegemoet te komen aan het bezwaar dat op de voor de atlas vervaardigde kaarten om druktechnische redenen de percelen zodanig waren aangegeven dat niet altijd duidelijk was welk deel daarvan bebouwd was. Door het in deze aflevering volledig inkleuren van de algemene overzichtskaart is aan dit bezwaar tegemoet gekomen.

Deze aflevering van de stedenatlas bevat de volgende kaarten:

Algemene overzichtskaart (schaal 1:2.500)

Het grondgebruik op deze kaart is, voorzover dit niet is aangegeven op het kadastrale minuutplan, ontleend aan de bij het plan behorende Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels.

Met uitzondering van de bijzondere gebouwen is de bebouwing op deze overzichtskaart met de kleur grijs aangegeven. Indien het resterende onbebouwde gedeelte van het perceel wat gebruik betreft nadrukkelijk bij het gebouw behoort (erf), dan is dit gedeelte wit gelaten. Wanneer echter dit gedeelte een zelfstandig gebruik heeft (bijvoorbeeld moestuin of boomgaard) dan is dat als zodanig aangegeven.

De bijzondere bebouwing — openbare gebouwen, stadsmuren en poorten, molens, geestelijke instellingen en liefdadigheidsinstellingen — is in een afzonderlijke kleur aangegeven. Wanneer deze gebouwen dateren van vóór het jaar waarin Jacob van Deventer zijn stadsplattegrond vervaardigde (circa 1560) en wanneer zij in 1818 nog aanwezig zijn, dan zijn zij in een volle kleur rood ingetekend. Deze gebouwen worden met een bepaalde arcering in rood aangegeven wanneer zij reeds vóór 1560 of in de periode 1560-1818 zijn afgebroken. Bijzondere gebouwen die na 1560 zijn gebouwd en die in 1818 nog bestaan zijn in een lichtrode kleur ingetekend. Kampen heeft geen bijzondere gebouwen die na 1560 tot stand zijn gekomen en vóór 1818 reeds zijn afgebroken. De gebouwen en de eventueel erbij behorende terreinen die reeds in 1818 verdwenen zijn en waarvan de ligging op basis van historische gegevens slechts bij benadering kan worden aangegeven, worden begrensd met een onderbroken lijn. De legende bij deze algemene overzichtskaart licht een en ander toe.

Elk bijzonder gebouw is voorzien van een letter-cijfer combinatie die verwijst naar de legende op bladzijde 00 e.v. In deze legende wordt de bouwgeschiedenis van het gebouw zeer summier besproken.

Om praktisch-technische redenen zijn naast de namen van de belangrijkste straten, wegen en waterlopen alleen de namen van de minder belangrijke opgenomen indien zij in de legenda of in het begeleidend commentaar genoemd worden.

De plattegrond van de nieuwe Hagen is op deze algemene overzichtskaart gereconstrueerd aan de hand van de kaart van Van Deventer.

Reproductie stadsplattegrond Jacob van Deventer

topografie bezit deze aflevering twee reproducties van de plattegrond van Kampen. Van deze kaart bestaan twee manuscripten, aangeduid als minuut- en netkaart, waarvan de eerste zich in het Rijksarchief in Overijssel te Zwolle bevindt en de tweede in de Nationale Bibliotheek te Madrid. De kaarten geven de situatie omstreeks 1560 weer op schaal circa 1:7.600. Beide reproducties zijn ontleend aan de minuut. De eerste beeldt de gehele kaart af op tweederde van de ware grootte; de tweede is een vergroting van het centrale deel van deze kaart naar de schaal 1:5.000. Om een indruk te geven van de nauwkeu-

righeid van deze stadsplattegrond gaat de laatste reproductie vergezeld van een transparant waarop het kadastrale minuutplan van 1818 is afgedrukt op dezelfde schaal.

Kampen en omgeving in 1818 (schaal 1:10.000)

Deze kaart geeft een beeld van het vroeg-negentiende-eeuwse cultuurlandschap waarin Kampen gelegen is. De gegevens voor het grondgebruik zijn ontleend aan de bij het oudste kadastrale minuutplan behorende Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels. Tevens zijn op deze kaart hoogtepunten ingetekend. Zij zijn afkomstig van de hoogtekaart van 1963 (schaal 1:10.000) en een enkele maal van de topografische kaart van 1933 (schaal 1:25.000). Weliswaar zouden hoogtelijnen een betere indruk geven van het relief, maar in het gebied dat direct aan de stad grenst ontbreekt het daartoe aan voldoende gegevens uit de periode vóór de grote stadsuitbreidingen.

Middeleeuwse wijkindeling (schaal 1:5.000)

Reeds in de middeleeuwen was het gebruikelijk de stad te verdelen in een aantal wijken, en wel om militaire, bestuurlijke, financiële en juridische redenen. Aan deze aflevering is een kaart toegevoegd waarop de middeleeuwse wijkindeling van Kampen is geprojecteerd.

Stadsuitbreidingen (schaal 1:5.000)

Op deze kaart worden de stadsuitbreidingen die plaatsvonden voor 1818 aangegeven en gedateerd.

Reproductie Topografische en Militaire Kaart (schaal 1:50.000)

Om de gebruiker van de stedenatlas enig inzicht te geven in de ligging van de stad ten opzichte van haar omgeving, is een reproductie van een gedeelte van blad 21 (verkend 1851, eerste druk 1859) van de Topografische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden aan het kaartmateriaal toegevoegd. Deze kaartserie is de oudste volledige serie topografische kaarten die wij voor Nederland kennen.

Enige reproducties van oude, goede informatie verschaffende stadsplattegronden en enige illustraties completeren deze aflevering.

Tenslotte nog een opmerking over het begeleidend commentaar. De tekst heeft primair tot doel de verschillende kaarten toe te lichten en een schets te geven van de topografische geschiedenis van de stad. Sociaal-economische en politieke ontwikkelingen komen dan ook slechts ter sprake wanneer zij van invloed zijn geweest op de ruimtelijke ontwikkeling van de stad.

Wij danken de heren Speet en Rothfus voor hun goede zorgen en inspanningen bij het vervaardigen van deze aflevering van de stedenatlas. Het begeleidend commentaar is bij uitzondering uitvoeriger dan in de eerder verschenen afleveringen. De vele, elkaar vaak tegensprekende studies over Kampen noopten hiertoe. Wij hopen dat het volledig in kleur uitvoeren van de algemene overzichtskaart de duidelijkheid en de waarde van deze kaart zal verhogen.

Amsterdam/Delft, 1986

G. van Herwijnen
C. van de Kieft
J.C. Visser
J.G. Wegner

Voorwoord

De geschiedenis van de ruimtelijke ontwikkeling van Kampen nodigt nog steeds uit tot studie. In het verleden zijn wel boeken en artikelen verschenen waarin dit onderwerp behandeld wordt, maar de meeste van deze studies zijn of sterk verouderd of beperken zich tot een bepaalde periode of een bepaald ruimtelijk aspect. Deze aflevering van de Historische Stedenatlas van Nederland wil een overzicht geven van de ruimtelijke ontwikkeling van Kampen vanaf de vroegste tijd tot 1818, het jaar waaruit het eerste kadastrale minuutplan dateert. Het overzicht zal ruime aandacht besteden aan de periode 1200-1500, niet alleen omdat de stad in deze tijdsspanne grotendeels de vorm krijgt die zij, ondanks de vele aanslagen die er in het verleden op gepleegd zijn, heden ten dage nog steeds bezit, maar ook omdat juist de middeleeuwse geschiedenis van Kampen, waaronder die van de ruimtelijke ontwikkeling, in tal van studies de meeste aandacht der geschiedvorschers heeft gehad.

Kenmerk van deze studies is dat de schrijvers ervan zich voornamelijk hebben laten inspireren door de geschreven bronnen. Stadsplattegronden en regionale kaarten spelen daarbij wel een rol, maar nemen een ondergeschikte plaats in. Zij dienen veelal ter bevestiging en ter ondersteuning van wat op grond van de geschreven archivalia reeds is geconcludeerd. De atlas huldigt echter een ander standpunt: hier wordt uitgegaan van de veronderstelling dat stadsplattegronden en regionale kaarten primaire bronnen zijn waaraan niet alleen kennis omtrent de ruimtelijke structuur maar ook inzicht in de ontwikkeling ervan ontleend kunnen worden. Het bestuderen van

de plattegronden van Kampen en van de kaarten van de omgeving heeft ons dan ook in staat gesteld nieuwe ideeën te formuleren omtrent de geschiedenis van de ruimtelijke ontwikkeling van Kampen en daar waar het bronnenmateriaal onduidelijke of onvolledige informatie verschaft op sommige punten, naar wij hopen, meer helderheid te verschaffen. Het heeft er tevens toe geleid dat kritiek kon en moest worden uitgeoefend op eerder verschenen werken.

Bij het tot stand komen van deze aflevering hebben wij weer kunnen rekenen op de medewerking van velen. In de eerste plaats danken wij de heer J. Grooten, archivaris van Kampen, en de medewerkers en medewerksters van het gemeentearchief. Hun hulpvaardigheid en kennis waren steunpunten waarop deze atlas gebouwd kon worden. Ook danken wij mevrouw J.W.C. ten Hove-Jacobze. Zij opende voor ons de deuren van het Frans Walkate Archief van de Bondsspaarbank te Kampen, waar veel materiaal over Kampens roemrijk verleden bewaard wordt. Wij zijn tevens de heren H.J. Jumelet en P.A. Henderikx erkentelijk. Zij deelden de in de loop der jaren door hen vergaarde kennis over de geschiedenis der steden in de middeleeuwen en in het bijzonder over die van Kampen met ons. Tenslotte danken wij ten zeerste de heer B.C. Weidema, verbonden aan de Afdeling der Bouwkunde van de Technische Hogeschool Delft. Op zijn enthousiasme en voortreffelijke tekenkwaliteiten konden de heer Rothfus en ik wederom een beroep doen. Zijn medewerking en inzet hebben in hoge mate bijgedragen tot het tot stand komen van deze fraaie en kleurrijke aflevering van de Historische Stedenatlas van Nederland.

Amsterdam, 1986

B.M.J. Speet

Kampen gezien vanaf het Kampereiland, door C.C.A. Last naar een tekening van C.H. Hein, midden 19e eeuw. Litho, 30,5 × 43,5 cm (Gemeente Archief Kampen, Topografische atlas nr. 170).

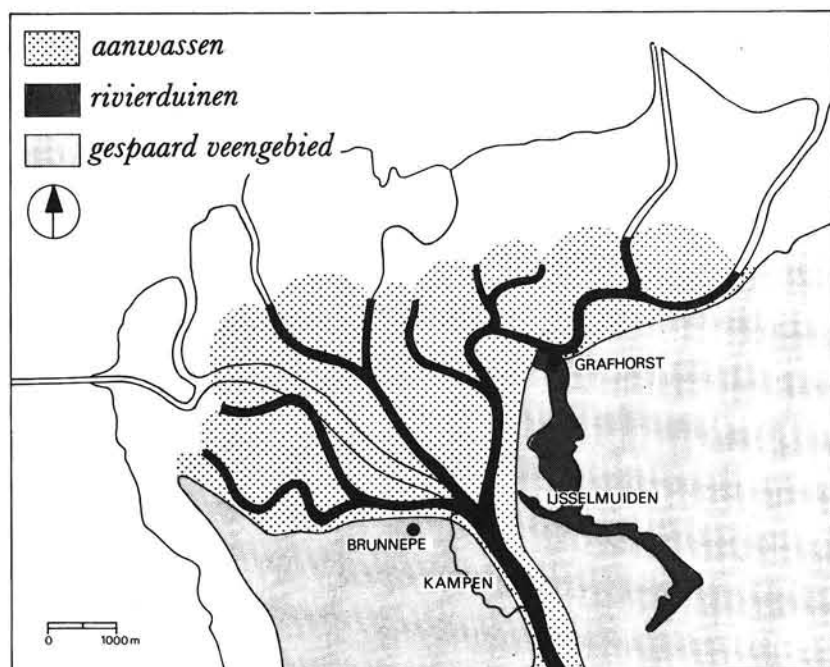
*Plattegrond van Kampen, door Jacob van Deventer, circa 1560.
Ms in kleur, 37 × 44 cm (Rijksarchief in Overijssel).*

I. Kampen en de IJssel

Kampen heeft zijn ontstaan en ontwikkeling te danken aan de IJssel, een rivier waarvan het bestaan teruggaat tot het prehistorische tijdperk¹⁾. Uit de opbouw van de ondiepe ondergrond heeft men kunnen afleiden dat de IJssel zo'n tienduizend jaar geleden reeds een vrij grote rivier was, maar nadien geruime tijd een bescheiden, slechts weinig materiaal transporterende stroom is geweest. Eerst in de loop van de middeleeuwen werd de rivier weer wat breder. De gesteldheid van de bodem waarop het oudste deel van Kampen werd gebouwd wijkt dan ook slechts betrekkelijk weinig af van die in het westelijk van de stad gelegen veen- en kleigebied. Zij vertoont dus niet de duidelijke oeverwallen die gewoonlijk langs de grotere rivieren werden gevormd en die opgebouwd zijn uit zandig materiaal dat na hoge waterstand op de overstroomde oevers tot bezinking was gekomen. Heel anders is de situatie aan de andere zijde van de IJssel, waar het dorp IJsselmuiden en het stadje Grafhorst wel op markante zandruggen zijn gebouwd. Het betreft hier echter reeds duizenden jaren oude duinformaties waarvan het zand destijds uit de nabije, deels drooggelegen rivierbedding was opgewaaid.

Zoals gezegd werd de IJssel in de middeleeuwen weer breder. Door een combinatie van factoren kon de rivier steeds meer water aan zich trekken waardoor zij een grotere stroomsnelheid kreeg. Het gevolg was dat de rivier meer en zandiger materiaal ging aanvoeren dat bij de monding van de rivier terecht kwam, hetgeen daar leidde tot het ontstaan van een delta afzetting²⁾. Dit had weer tot gevolg dat de stad, die oorspronkelijk in de directe nabijheid van de uitmonding van de IJssel in de Zuiderzee was ontstaan, steeds verder van zee af kwam te liggen.

In de zestiende eeuw kwam aan de uitbouw van deze delta een einde. Sedert de Waal in 1421 tengevolge van de Sint Elisabethsvloed een betere verbinding met de zee had verkregen, is deze rivier namelijk gaandeweg een steeds groter verval gaan krijgen en het meeste water gaan afvoeren. De IJssel kreeg als gevolg daarvan steeds minder water aangevoerd en verloor zoveel van haar transportvermogen dat haar bedding en met name de mondingen waarin de rivier zich in de loop der tijden had gesplitst, gingen verzanden. Dit gebeurde juist op het moment waarop de middeleeuwse koggeschepen, die een diepgang hadden van circa drie meter, vervangen werden door zwaardere schepen. De stad heeft nog op alle mogelijke manieren geprobeerd de mondingen open te houden, echter met onvoldoende resultaat³⁾. Dezelfde rivier die Kampen in de dertiende en veertiende eeuw tot een van de belangrijkste handelssteden van Nederland had gemaakt, werd nu, enige eeuwen later, een van de voornaamste oorzaken van de neergang van de stad.

De IJsseldelta omstreeks 1400 (volgens Ente, IJsseldelta). Hierbij is gebruik gemaakt van de Topografische en Militaire Kaart uit 1859.

II. De vroegste geschiedenis van Kampen

Het is wellicht een illusie te veronderstellen dat de vroegste geschiedenis van de ruimtelijke ontwikkeling van Kampen ooit nog volledig gereconstrueerd kan worden. De bronnen uit de twaalfde en dertiende eeuw, de tijd waarin de opkomst van Kampen geplaatst moet worden, zijn zo schaars dat hieraan nauwelijks enig inzicht omtrent de ontwikkeling van Kampen in die tijd ontleend kan worden. Dit wil natuurlijk niet zeggen dat we helemaal niets weten. De bodemkunde, de archeologie, de naamkunde en de andere wetenschappen geven allerlei informatie. Ook de bestudering van historische stadsplattegronden, met name die van Jacob van Deventer van circa 1560, Braun-Hogenberg van 1581, Paulus Utenwael van 1598 en Joan Blaeu van 1649, het kadastrale minuutplan van 1818 en de Topografische en Militaire Kaart van 1859 leidt, zoals we nog zullen zien, tot verhelderende inzichten. Desalniettemin blijft het beeld dat we krijgen schimmig en fragmentarisch. Dit heeft er toe geleid dat door degenen die zich in de loop der tijden met de bestudering van de vroegste geschiedenis van Kampen hebben beziggehouden allerlei theorieën zijn ontwikkeld die soms geheel los van elkaar staan, soms met elkaar in strijd zijn.

De eerste schriftelijke vermelding van Kampen dateert van 26 juli 1227. Op die dag schonk de Utrechtse bisschop Otto II in een oorkonde een viswater bij Kampen aan het kapittel te Zutphen⁴⁾. Hoe wij ons Kampen in die tijd moeten voorstellen wordt uit deze oorkonde niet duidelijk. De volgende bronvermelding geeft iets meer informatie. In een oorkonde uit 1236 bevestigt elect Otto een overeenkomst gesloten door Ismahel, pastoor te Kampen, en zijn parochianen betreffende een gift tot onderhoud van de kerk⁵⁾. In deze oorkonde worden de parochianen omschreven als 'cives' (burgers), hetgeen er op zou kunnen wijzen dat Kampen in dat jaar reeds stadsrechten bezat.

Zekerheid hierover hebben wij niet daar een stadsrecht van Kampen niet is overgeleverd. Algemeen neemt men echter aan dat Kampen tussen 1230 en 1248 een dergelijk recht heeft gekregen. In 1230 ontving namelijk Zwolle stadsrechten waarbij onder andere bepaald werd dat de Zwollenaren dezelfde rechten zouden genieten als die van Deventer⁶⁾. De naam Kampen komt in het gehele stuk niet voor. In 1248 kreeg Ommen stadsrechten, maar nu wordt Kampen wel genoemd, naast Zwolle en Deventer, als zijnde de steden waaraan Ommen zijn rechten ontleend heeft⁷⁾. Op grond van deze twee oorkonden mag men misschien stellen dat Kampen tussen 1230 en 1248 tot stad verheven is.

Hoe het ook moge zijn, feit is dat Kampen in de dertiende eeuw begon aan zijn onstuimige groei waardoor de stad binnen twee eeuwen zich ontwikkelde tot een machtige handelsstad die de andere IJsselsteden overvleugelde en de meeste Hollandse en Zeeuwse steden lange tijd achter zich liet.

De eerste aanwijzingen van een zich ontplooiende handel zijn twee privileges uit 1251 waarin Abel, koning der Denen en Slaven en hertog van Jutland, enige voorrechten verleende aan hen die zich bezighielden met de zogeheten Ommelandvaart⁸⁾. Het feit dat deze twee privileges in het archief van Kampen bewaard zijn gebleven wijst er op dat onder de Ommelandvaarders zich toen ook lieden uit Kampen bevonden hebben. In 1276 ontving de stad van de Hollandse graaf Floris V belangrijke handelsprivileges⁹⁾. In 1289 kreeg Kampen handelsvrijheid in Noorwegen¹⁰⁾. Genoemde privileges vormen het begin van een lange reeks voorrechten die duidelijk het toenemend belang van Kampen als handelsstad illustreren.

Aanvankelijk richtte de handel zich voornamelijk op Scandinavië, inzonderheid op Schonen waar grote hoeveelheden haring werden ingeslagen en waar grote jaarmarkten bezocht werden. Op Schonen ook hadden de Kampenaren een eigen vitte, een soort vrijplaats, waar ze enige onderkomens en werkplaatsen hadden en waar ze van de plaatselijke autoriteiten tijdens hun bezoek aan het

eiland mochten verblijven¹¹⁾. In de veertiende eeuw ging Kampen zich echter steeds meer toelagen op het internationale handelsverkeer tussen het Oostzeegebied, de Duitse Noordzeekust, Frankrijk, Engeland, Vlaanderen, Holland en Zeeland. De Kampenaren traden in dit verkeer in de eerste plaats op als vrachtaarders en schippers, niet als kooplieden. Dit betekende dat de stad zelf niet direct bij deze handel betrokken was en dat het handelsverkeer nagenoeg geheel buiten haar om ging. De burgers van Kampen speelden slechts een bemiddelende rol. De bijzonder gunstige ligging van de stad op de plaats waar de IJssel in de Zuiderzee (toen nog het Almere geheten) uitmondde, waardoor de inwoners van de stad de beschikking hadden over een directe verbinding met de Noordzee, stelde de stad in staat deze bemiddelende rol op zich te nemen.

Daarnaast speelde Kampen een belangrijke rol als overslaghaven en als in- en uitvoerhaven voor het Duitse achterland. Deze functie is echter altijd ondergeschikt gebleven aan de rol van Kampen als centrum van de vrachtaart.

Overigens is het merkwaardig dat Kampen in de veertiende en begin vijftiende eeuw geen lid van de Hanze is geweest. In de onderhavige periode was, zoals gezegd, Kampen een zeevaarstad bij uitnemendheid en men zou op grond daarvan dan ook verwachten dat Kampen een voorname rol in deze stedenbond was toebedeeld in deze periode. Misschien is het echter juist haar economische macht geweest die de stad in staat heeft gesteld een zeevaart- en handelspolitiek te voeren die onafhankelijk was van andere steden. Mogelijk is de stad in een eerder stadium wel lid geweest, maar is men op zeker moment eruit gezet vanwege een eigenzinnig en niet altijd even loyaal optreden. Hoe het ook zij, in 1441 blijkt de stad in de Hanze te zijn opgenomen, maar toen was de stad eigenlijk al over haar hoogtepunt heen en was zij bezig een tweederangs zeevaarstad te worden.

Gezien de vele activiteiten die Kampen al in de dertiende eeuw op het gebied van de handel ten toon spreidde, is het niet verwonderlijk dat sommigen het idee gelanceerd hebben dat de handel ten grondslag heeft gelegen aan het ontstaan van Kampen en dat handelslieden Kampen gesticht hebben. Zo oppert Van der Heide dat Kampen ontstaan is tengevolge van een directe kolonisatie in de elfde eeuw vanuit het Rijnland, en met name vanuit Keulen, met de bedoeling van Kampen een handelscentrum te maken dat dienstbaar zou zijn aan de handel tussen de Duitse Rijnsteden en de Oostzeesteden¹²⁾.

Min of meer in lijn met Van der Heide heeft zeer recentelijk Helperi Kimm gemeend dat de oorsprong van Kampen in verband moet worden gebracht met het karakter van de scheepvaart in de vroege middeleeuwen. Tot de twaalfde eeuw werd, zo neemt men thans aan, voornamelijk gevaren met kleine schepen waarmee men niet alleen kon zeilen maar die ook getrokken konden worden. Bij Kampen nu, aan de monding van de IJssel, heeft, zo denkt Helperi Kimm, het begin van een jaagpad gelegen waar de schepen die van het Almere kwamen door paarden of scheepsjagers verder de IJssel op getrokken werden. De functie van Kampen was dus aanlegplaats en pleisterplaats. Groepen scheepsjagers, de meesten wellicht uit het Rijnland, hadden zich hier verzameld in afwachting van binnenkomende schepen. 'Bij het begin van het jaagpad langs de IJssel zullen dan ook een aantal omheinde kampen land gelegen hebben waar de scheepsjagers hun paarden lieten grazen'. Deze lieden en degenen die naar Kampen getrokken waren om hen van goederen te voorzien waren de eerste vaste bewoners¹³⁾.

Kok daarentegen plaatst het ontstaan van Kampen in het kader van de ontginningen van het veengebied ten westen en ten zuiden van de IJssel in de twaalfde eeuw door kolonisten uit Holland en West-Friesland¹⁴⁾. Hij leidt dit af uit het feit dat de Hollandse veenontginners aan de door hen gestichte kerk het patrocinium van Sint Nicolaas hebben gegeven, een bij deze groep zeer geliefkoosd patrocinium.

Van Engelen van der Veen, op zijn beurt, meent ook dat Hollanders en Westfriese veenontginners de eerste bewoners van Kampen zijn geweest, maar voegt hier aan

toe dat de kolonisten, toen zij hier neerstreken, zich vestigden op grond die tot een vrije marke behoorde, een marke waarvan helaas de naam niet bewaard is gebleven. Een gedeelte van de grond van deze marke zou verdeeld zijn onder de kolonisten in percelen die kampen genoemd werden en die hun naam aan de nederzetting hebben gegeven¹⁵⁾.

Slicher van Bath is het echter met de visie van Van Engelen van der Veen niet eens. Volgens hem zijn marken pas in de dertiende eeuw ontstaan als gevolg van de grote bevolkingstoename die in deze eeuw plaatsvindt. Het is daarom volgens hem uitgesloten dat Kampen uit een marke is ontstaan¹⁶⁾.

Kossmann-Putto tenslotte, wijst er op dat Kampen behoorde tot het grondgebied van het klooster Essen in Salland. De abdij zou nu in het oudste stadsgedeelte bij de Sint Nicolaaskerk een hof gehad hebben waaromheen de stad later ontstaan zou zijn. De herinnering aan deze hof zou nog voortleven in de naam Hofstraat¹⁷⁾.

Het is hier niet de plaats om uitvoerig op alle genoemde argumenten in te gaan. De voorkeur moet mijns inziens toch wel uitgaan naar de opvatting dat het ontstaan van Kampen gezien moet worden in het licht van de veenontginningen die niet alleen hier, maar ook elders in de verre omgeving in de elfde en twaalfde eeuw plaatsvonden. Zeer waarschijnlijk zijn de eerste mensen die deze streek bevolkten veenontginners geweest, voor een deel afkomstig uit Holland en West-Friesland. Zij zijn het geweest die een begin hebben gemaakt met de aanleg van de grote dijk die langs de IJssel liep tot aan Brunnepe, alwaar de IJssel toentertijd in het Almere uitmondde. Hoe deze dijk tot stand is gekomen is nog steeds niet helemaal duidelijk. Bodemkundig en archeologisch onderzoek zal moeten aantonen of men de dijk in één keer heeft opgeworpen of dat de eerste bewoners zich gevestigd hebben op door henzelf opgeworpen terpjes van een à anderhalve meter hoogte en dat pas in een later stadium, als gevolg van toenemende bewoning langs de oever, deze in oorsprong van elkaar geïsoleerd liggende terpjes naar elkaar zijn toegesloten en tenslotte verenigd zijn in een ononderbroken dijk.

Het is zelfs mogelijk dat de oorsprong van Kampen gezocht moet worden in de activiteiten van de bewoners van Grafhorst en IJsselmuiden, gelegen aan de overzijde van de IJssel. Deze twee nederzettingen zijn van veel ouder datum dan Kampen en het is niet ondenkbaar dat de bewoners van deze twee plaatsen aan de overzijde van de rivier begonnen zijn met het ontginnen en daar velden hebben aangelegd die zij kampen noemden.

Beschermd tegen het water zijn de bewoners op de terpjes of op de dijk vervolgens begonnen met de ontginning van het ten westen van de rivier gelegen veengebied. Ook nu weer is niet duidelijk hoe een en ander in zijn werk is gegaan. Bestudering van de verkavelingsstructuur van het veengebied ten westen van de stad, dat wil zeggen het gebied tussen de stadgracht enerzijds en de Binnenweg en de in het verlengde ervan gelegen wetering anderzijds, toont aan dat een duidelijke structuur ontbreekt. Aan de ene kant mist men hier de regelmatige strokenverkaveling, zo kenmerkend voor het Hollands-Utrechtse veengebied, en ook duidelijk aanwezig in bijvoorbeeld het even ten zuidoosten van Kampen gelegen Kamperveen, een plaats van wellicht oudere datum dan Kampen. Aan de andere kant kan men ook niet zeggen dat het gebied zich onderscheidt door een onregelmatige blokverkaveling. Het feit echter dat toch de meeste kavelgrenzen van noordoost naar zuidwest lopen suggereert dat men tijdens de ontginningen geprobeerd heeft de veengrond in lange evenwijdig aan elkaar lopende kavels te verdelen. De vraag waarom zo veel kavels dan toch niet op elkaar aansluiten blijft echter onbeantwoord.

Er zijn aanwijzingen dat al in de elfde eeuw de streek hier bevolkt raakte en dat de eerste ontginningen waarschijnlijk tot die tijd teruggaan. In 1950 namelijk hebben archeologische opgravingen op de Koornmarkt, niet ver van het koor van de Sint Nicolaaskerk, resten blootgelegd van een uit vlechtwerk bestaande beschoeiing. Onderzoek heeft aangetoond dat deze resten ruim acht eeuwen oud waren en waarschijnlijk hebben gediend om de oever van de toentertijd nog veel bredere IJssel te verstevigen¹⁸⁾.

De mogelijkheid tot handeldrijven die de zo gunstig aan de monding van de IJssel gelegen nederzetting bood zal spoedig opgemerkt zijn door de plaatselijke bevolking, te meer daar in de twaalfde eeuw handel en scheepvaart sterk toenamen en de IJssel als verbindingsweg tussen de Rijn en het Almere steeds drukker bevaren werd. De gelegenheid om middels handel de karige verdiensten verkregen uit landbouw en veeteelt aan te vullen werd dan ook met beide handen aangegrepen. Maar ook aan mensen van buiten bleven de mogelijkheden die Kampen te bieden had niet onopgemerkt. Steeds meer mensen trokken richting Kampen. Hun komst had tot gevolg dat de open bebouwing langs de rivierdijk geleidelijk veranderde in een gesloten bebouwing en dat Kampen een meer stedelijk karakter begon te krijgen.

De literatuur vertelt ons dat de nieuwkomers zich vooral vestigden rondom het tufstenen kerkje (de latere Sint Nicolaaskerk) dat blijkens archeologisch onderzoek, in de twaalfde eeuw half op, half aan de dijk gebouwd was. Omdat de ondergrond te slap was, en daardoor niet geschikt voor bebouwing, heeft men het gebied hier opgehoogd met zand en slib en er een woonterp van gemaakt, groot genoeg om de komst van al de nieuwkomers op te vangen. Rondom dit kerkje, aldus de literatuur, moet de oudste kern van Kampen gezocht worden.

Bij deze opvatting dienen toch twee kanttekeningen geplaatst te worden. Het gebied rondom de kerk is zeker opgehoogd, maar ook elders in de stad hebben ophogingen plaatsgevonden en, zoals de hoogtepunten op de kaart al aangeven, het hoogste gedeelte van de stad bevindt zich niet rondom de kerk maar bij de Oudestraat tussen kerk en Vispoort. Belangrijker echter is dat de structuur van het stratenpatroon en de percelering bij de kerk de veronderstelling dat hier een oude kern op een woonterp met een eigen structuur heeft gelegen, geenszins rechtvaardigen. Het tegendeel is waar. De Venestraat ligt duidelijk in het verlengde van de IJsseldijk en sluit aan op de Oudestraat, terwijl de Bovenhofstraat, de naam zegt het al, een uitloper van de Hofstraat is. De percelering, die zuidwest-noordoost gericht is, staat loodrecht op genoemde straten en heeft zich niet naar de kerk gekeerd. De structuur van het stratenpatroon en van de percelering beweegt zich dus niet rondom de kerk maar is bepaald door de alom in de stad aanwezige zuidwest-noordoost structuur.

Het kaartbeeld onderschrijft dus niet de veronderstelling dat rondom de kerk een separate woonkern tot ontwikkeling is gekomen en dat vanuit deze kern de stad zich verder ontwikkeld heeft¹⁹⁾. Het pleit daarentegen voor de veronderstelling — we zullen er nog uitgebreid op terugkomen — dat de bewoning zich vanouds over een grote afstand langs de dijk heeft uitgestrekt en dat, toen de bevolking begon toe te nemen, men in noordwestelijke richting is gaan uitbreiden, daarbij gebruik makend van de pre-stedelijke ontginningsstructuur.

Het reconstrueren van de wijze waarop Kampen zich in de dertiende en begin veertiende eeuw ruimtelijk heeft ontwikkeld is overigens nog steeds een zaak die de pennen in beweging houdt. Lopen de meningen over de vraag waar Kampens oudste kern heeft gelegen uiteen, ook over de vraag wanneer, hoe en tot hoever de bewoning langs de rivier zich in de loop der tijden heeft uitgebreid is men niet tot overeenstemming kunnen komen.

Zo menen Fasel en Van Mierlo bijvoorbeeld dat de oudste kern van Kampen gelegen heeft rondom de Sint Nicolaaskerk en dat deze kern aanvankelijk in het noordwesten begrensd werd door de Geerstraat. Vanuit deze kern moet dan volgens Fasel eind dertiende, begin veertiende eeuw een uitbreiding in noordwestelijke richting hebben plaatsgevonden tot de Broederstraat, alwaar een stenen muur en een zijkanaal (een water), gelegen tussen Sint Jacobsteeg en Broederstraat, de nieuwe uitbreiding afgrensden²⁰⁾. Vanwege de hoge waterstand was men bij de bebouwing van dit stadsgebied 'gedwongen de huizen en bijgebouwen op langwerpige terpjes te bouwen die tegen de grote stadsdijk aanlagen'. In de loop der tijd werden deze terpjes, die vloeddijken genoemd werden²¹⁾, omgevormd tot straten: Geerstraat, Morresteege, Sint Jacobsteeg²²⁾. De tussen de vloeddijken lager gelegen stukjes grond, koolhoven genoemd, werden aanvankelijk als moestuinen gebruikt, maar later als gevolg van de

aanhoudende vraag naar bouwgrond opgehoogd en voor bewoning geschikt gemaakt. Tussen 1330 en 1337 zou de stad zich wederom uitbreiden, en wel deze keer op zulk een grootscheepse wijze dat niet alleen het gehele gebied tot en met de Buitenhaven, maar ook de aanwas die zich aan de oostzijde van de Oudestraat tussen Koornmarkt en raadhuis in de IJssel had gevormd, bij de stad betrokken werden.

Van Mierlo heeft zeer onlangs, als reactie op de hierboven genoemde theorie van Fasel, een nieuwe uitbreidings-theorie geformuleerd. Zoals gezegd plaatst ook hij het begin van de stedelijke ontwikkeling van Kampen bij de Sint Nicolaaskerk maar veel verder dan dat gaat zijn eensgezindheid met Fasel niet. Van Mierlo meent te mogen stellen dat vóór het einde van de dertiende eeuw de stad zich al in noordwestelijke richting langs de IJssel heeft uitgebreid tot aan de Gasthuissteeg/Houtzagerssteeg. Tijdens deze dertiende-eeuwse noordwestelijke uitbreiding vindt tegelijkertijd ook een uitleg in oostelijke richting plaats en wordt het gebied tussen Oudestraat en Achter de Nieuwe Muren (thans Voorstraat) bij de stad betrokken. In 1324/5 vindt een uitbreiding plaats van Gasthuissteeg/Houtzagerssteeg tot Botervatsteeg. De oude muur die ergens tussen de Gasthuissteeg en de Houtzagerssteeg had gelegen wordt afgebroken en vervangen door een nieuwe muur langs de Botervatsteeg. De muren langs de Burgel en de IJsseloever worden doorgetrokken tot aan de Botervatsteeg. In 1337 wordt als gevolg van ruimtegebrek in de oude stad wederom besloten de stad uit te breiden. Het gebied dat de Hagen genoemd wordt krijgt nu een ommuring waardoor de Buitenhaven de noordwestgrens van de stad wordt. De muur langs de Botervatsteeg wordt afgebroken. In de tachtiger jaren van de veertiende eeuw wordt de muur langs Achter de Nieuwe Muren (thans Voorstraat) afgebroken en vervangen door een nieuwe muur²³⁾.

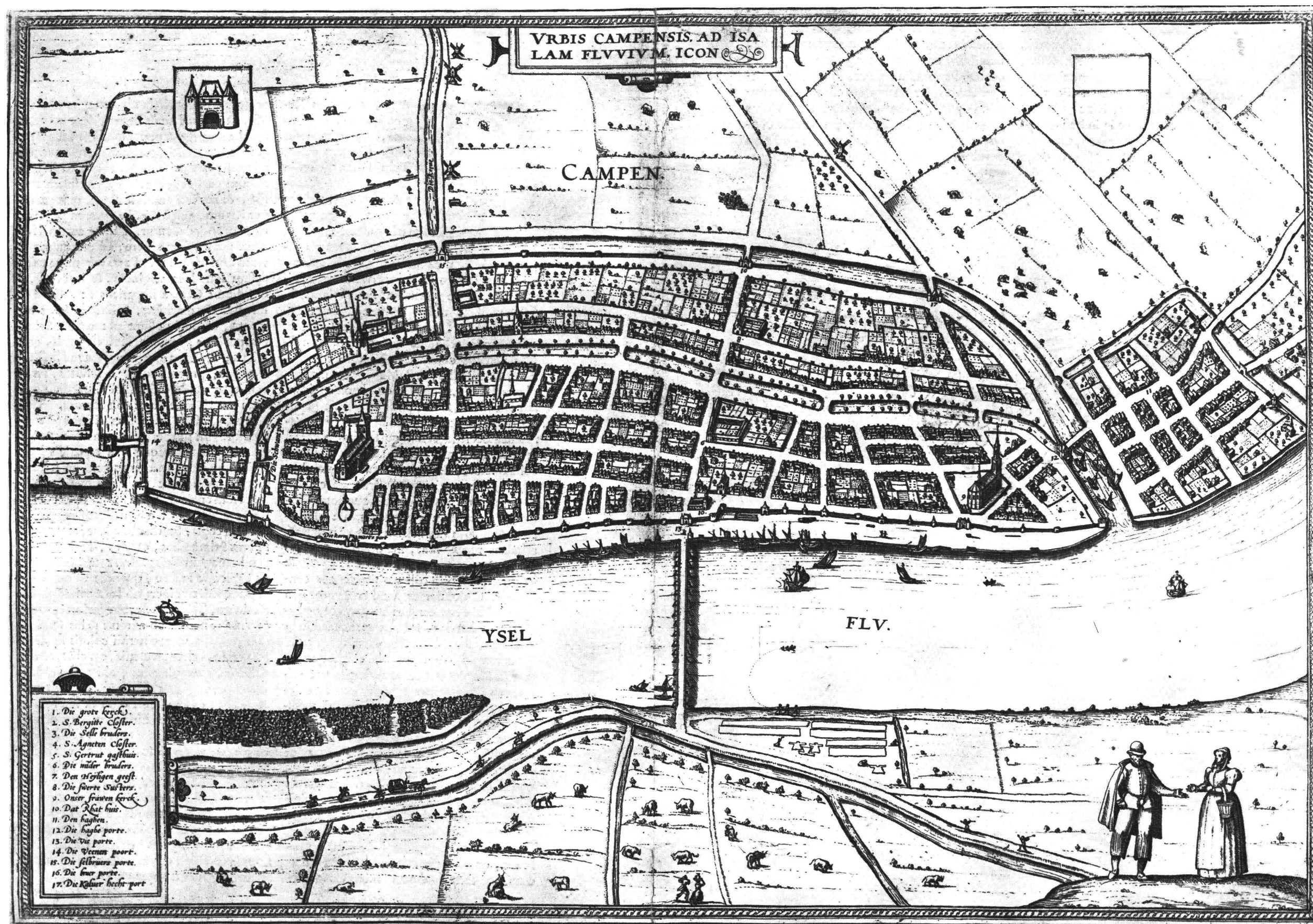
Op de visie van Fasel en van Van Mierlo valt wel het een en ander af te dingen, maar ook nu moet gezegd worden dat het hier niet de plaats is uitgebreid op de bewijsvoering en de conclusies van beide schrijvers in te gaan. Opgemerkt dient wel te worden dat de auteurs hoofdzakelijk schriftelijke bronnen gebruikt hebben. Kaarten en stadsplattegronden zijn slechts incidenteel geraadpleegd en vaak alleen om datgene wat reeds op basis van geschreven bronnen was geconcludeerd te bevestigen. Dit heeft er toe geleid dat men zich soms voorstellingen heeft gemaakt die niet door het kaartbeeld onderschreven worden, ja zelfs er door worden tegengesproken.

Zo is er bijvoorbeeld niets in het kaartbeeld te zien dat er op zou kunnen wijzen dat tussen Broederstraat en Sint Jacobsteeg of tussen Gasthuissteeg en Houtzagerssteeg een muur en een water gelegen hebben. Als hier inderdaad stadsmuren gestaan zouden hebben, die, nadat de stad zich verder had uitgebreid, afgebroken waren, dan zou op de een of andere manier dit sporen in het kaartbeeld moeten hebben nagelaten.

Nog een voorbeeld van een uitspraak waartegen de stadsplattegrond zich verzet. Fasel spreekt over huizen en bijgebouwen op langwerpige terpjes (vloeddijken genoemd) die haaks op de IJsseldijk (Oudestraat) lagen en waarvan sommige in een later stadium tot straten werden omgevormd. Het kadastrale minuutplan van 1818 laat zien dat een dergelijke opvatting niet juist kan zijn. Als inderdaad genoemde terpjes al in een vroeg stadium bebouwd zouden zijn geweest, dan zou men langs de straten die later in de plaats van de dijkjes zouden komen een perceleringsstructuur verwachten die noordwest-zuidoost gericht is. Op het minuutplan ontbreekt een dergelijke structuur en van bebouwing langs de straten is nauwelijks sprake. De bebouwing daarentegen ligt voornamelijk langs de IJsseldijk (Oudestraat) en de later aangelegde Hof- en Nieuwstraat.

Bovengenoemde twee voorbeelden mogen duidelijk maken dat, wil men inzicht krijgen in de ruimtelijke ontwikkeling van Kampen in de middeleeuwen, men zeer intensief gebruik zal moeten maken van stadsplattegronden.

Bestudeert men op de plattegrond de loop van de Burgel

Plattegrond van Kampen uit 'Civitates Orbis Terrarum', door G. Braun en F. Hogenberg, deel III 1581.
 Kopergravure, 34 × 48 cm (foto: Gemeente Archief Kampen, Topografische atlas nr. 21).

Gezicht op Kampen uit 'Civitates Orbis Terrarum', door G. Braun en F. Hogenberg, deel II 1575.
Kopergravure, 33 × 48,5 cm (foto: Technische Hogeschool Delft, Afdeling der Bouwkunde).

dan valt dadelijk de knik op die dit water maakt ter hoogte van de Botervatsteeg. Ook valt op dat de rooilijnen langs de Burgwal en die langs de Buiten Nieuwstraat — zij het minder in het oog springend — aan weerszijden van dezelfde Botervatsteeg niet op elkaar aansluiten, een aanwijzing dat de bebouwing hier uit twee verschillende perioden dateert. Bovendien vertoont ook de loop van de stadsmuur langs de IJssel bij de Botervatsteeg een caesuur. De muur ten zuidwesten van de steeg ligt twee à drie meter westelijker dan de muur ten zuidoosten van de steeg. Beziat men verder de structuur van het gebied tussen Botervatsteeg en de Houtzagerssteeg dan blijkt dat dit gebied een driehoekig geometrisch patroon vertoont en dat de percelen binnen deze driehoek naar elkaar toelopen. Ten noorden van de Botervatsteeg lopen de percelen evenwijdig aan elkaar en zijn hoofdzakelijk noordoost-zuidwest gericht, terwijl ten zuiden van de Houtzagerssteeg de perceelsrichting voornamelijk oost-west georiënteerd is. Het gebied tussen beide stegen is dus blijkbaar een restontginning, het einde van een ontginning die vanuit het zuiden komend hier stuitte op een andere ontginning.

Veelzeggend ook is de naam Buitenhoek die al in een vroeg stadium aan het gebied ten noorden van de Botervatsteeg werd gegeven, een naam die aangeeft dat dit stadsdeel ten opzichte van de rest van de stad een duidelijk aparte, enigszins ondergeschikte positie innam.

Tenslotte moet er nog op gewezen worden dat de naam Botervatsteeg pas eind zestiende eeuw voor het eerst voorkomt en dat de oude naam van deze steeg Zijlsteeg was, een indicatie dat hier in vroeger tijd een watertje gelopen heeft²⁴⁾.

Op grond van bovengenoemde argumenten mag men misschien stellen dat de Burgel zich oorspronkelijk via de Botervatsteeg naar de IJssel heeft afgebogen en hier in de rivier is uitgemond. Hier dus, en niet ter hoogte van de Geerstraat, Broederstraat of Gasthuissteeg/Houtzagerssteeg heeft dan vanouds de noordgrens van de oude stad gelegen²⁵⁾.

De vraag is nu of men zich bij de aanleg van de Burgel heeft laten leiden door de aanwezigheid van pre-stedelijke structuurelementen, met andere woorden, of de loop van deze stadsgracht bepaald is door reeds bestaande waterlopen. De regelmaat die uit het kaartbeeld spreekt suggereert dat dit niet het geval hoeft te zijn en dat de bewoners langs de dijk op zeker moment, toen hun nederzetting steeds meer stedelijke allures begon aan te nemen, op systematische wijze, zonder zich te bekommeren om eventueel reeds aanwezige pre-stedelijke structuurelementen, de loop van de Burgel in het landschap hebben uitgezet om zodoende hun nederzetting af te grenzen en als stadsgebied te markeren.

Toch mag de mogelijkheid dat het tracé van de Burgel geheel of gedeeltelijk bepaald is door de aanwezigheid van een of meer pre-stedelijke structuurelementen niet zonder meer worden uitgesloten. Niet ondenkbaar namelijk is dat direct ten zuiden van de Sint Nicolaaskerk oorspronkelijk een watertje in de IJssel uitkwam. Op zeventiende- en achttiende-eeuwse kaarten van de omgeving van Kampen komen we de Reve tegen, een watertje dat ten westen van de Zwartedijk, ongeveer in het verlengde van de Cellebroederswetering, gelocaliseerd kan worden. Deze Reve, waarvan de naam al in de vijftiende eeuw in de bronnen voorkomt, kan in oorsprong een zijtak van de IJssel geweest zijn, een van de vele armen waarin de rivier zich in haar uitmondingsgebied in de loop der tijden verdeeld heeft²⁶⁾. De vele kronkelende watertjes ten westen van de stad die in het landschap nog duidelijk te herkennen zijn, ondersteunen deze veronderstelling. Het gedeelte van de Burgel ten zuiden van de Geerstraat en de Cellebroederswetering kan dus zeer wel in oorsprong een natuurlijk watertje geweest zijn waarvan een deel verbreed en uitgediept werd tot stadsgracht (Burgel), terwijl een deel gekanaliseerd werd tot wetering (Cellebroederswetering)²⁷⁾. De plaats waar het water naar het westen afboog gaf aanleiding om de te graven stadsgracht daar door te trekken richting Botervatsteeg waar zij onder invloed van de daar aanwezige verkavelingsstructuur naar de IJssel afboog.

Natuurlijk is het ook mogelijk dat het gehele tracé van

de Burgel bepaald is door een uit de pre-stedelijke periode daterende wetering die tot stadsgracht werd omgevormd. Harde bewijzen hiervoor zijn niet te geven, maar gezien het feit dat in de twintiger jaren van de veertiende eeuw de Burgel waarschijnlijk verbreed, uitgediept en omgevormd werd tot stadsgracht en naar analogie van het feit dat, zoals nog zal worden aangetoond, parallel met de Groenestraat en parallel met de latere nieuwe stadsgracht van 1465 weteringen hebben gelopen, moet met deze mogelijkheid rekening gehouden worden.

Samenvattend: de oudste bewoning van Kampen moet niet gezocht worden rondom de Sint Nicolaaskerk, maar langs de oever van de IJssel. Deze oudste nederzetting bezat het typische karakter van een lintbebouwing op een langs de rivier gelegen dijk (Oudestraat). In de dertiende eeuw ontwikkelde deze nederzetting langs de IJsseldijk zich meer en meer tot een stad, een ontwikkeling die geconsolideerd werd door de aanleg van een vestgracht, waarbij al of niet gebruik gemaakt werd van pre-stedelijke structuurelementen (een oude IJsselarm of wetering). Deze stadsgracht, die in open verbinding met het buitenwater stond, markeerde het gebied dat voor verdere bebouwing in aanmerking kwam.

De wijze waarop het door Burgel en IJsseldijk omsloten gebied zich heeft opgevuld biedt weinig verrassingen. De percelen die aan de dijk lagen strekten zich, zoals nog heel duidelijk op het minuutplan van 1818 te zien is, oorspronkelijk uit van de dijk tot de Burgel, zonder dat de later aangelegde Hof- en Nieuwstraat dit patroon verstoorde²⁸⁾. Nadat de bebouwing langs de dijk steeds dichter was geworden en het niet langer mogelijk was de oorspronkelijke kavels nog verder te splitsen omdat ze anders te smal zouden worden, werd de Nieuwstraat (in 1319 voor het eerst in een schepenoorkonde voorkomend²⁹⁾) aangelegd waardoor het aantal woningen verdubbeld kon worden. Toen ook de westelijke zijde van deze straat volgebouwd was, werd besloten tot aanleg van de Hofstraat (in 1339 voor het eerst genoemd³⁰⁾) die het terrein tussen Nieuw- en Oudestraat in nagenoeg twee gelijke delen opsplijste. Overigens is de Hofstraat niet in één keer aangelegd, daar ter hoogte van de Speldemakerssteeg (thans Burgwalstraat) het noordelijke gedeelte van deze straat niet aansluit op het zuidelijke gedeelte, een aanwijzing dat de beide delen uit twee verschillende periodes stammen³¹⁾.

Ondertussen had men reeds de kavelsloten, die nog dateerden uit de pre-stedelijke periode, gedempt en omgevormd tot stegen (Geerstraat, Exter- en Speldemakerssteeg (thans Burgwalstraat), Sint Jacobssteeg, Broederstraat, Houtzagerssteeg en Karpersteeg). De onderlinge afstand van deze stegen, die, met uitzondering van de Houtzagerssteeg en Karpersteeg waarvan de richting en onderlinge afstand bepaald zijn door de convergerende structuur van de restontginning waarbinnen zij zijn gelegen, bijna alle min of meer loodrecht op de Oudestraat uitkomen, ligt tussen de 35 en 50 meter. Op het minuutplan is nog te zien hoe de richting van deze stegen zich aansluit bij die van de kavelsloten buiten de stadsgracht³²⁾.

De enige doorlopende weg binnen de oude stad was de Oudestraat, de oorspronkelijke IJsseldijk. Bij de Zwanenpoort kwam hij in het zuiden de stad binnen, om bij de Botervatsteeg de stad weer te verlaten en in noordelijke richting verder te lopen. Of ook de Nieuwstraat oorspronkelijk een doorlopende weg is geweest is niet helemaal duidelijk. Het minuutplan laat zien dat het gedeelte van de Nieuwstraat ten zuiden van de Broederstraat niet in het verlengde ligt van het gedeelte ten noorden van deze straat, hetgeen er op wijst dat de aanleg van de Nieuwstraat (zoals gezegd in 1319 voor het eerst genoemd) zich in twee fasen heeft voltrokken. Niettemin mag de mogelijkheid dat deze Nieuwstraat oorspronkelijk wel een doorlopende straat is geweest niet bij voorbaat worden uitgesloten. Het is namelijk mogelijk dat men bij de bouw van de kerk van het klooster van de Minderbroeders in de Broederstraat, waarmee in de twintiger jaren van de veertiende eeuw waarschijnlijk een aanvang werd genomen, de kerk een stuk in de Nieuwstraat heeft laten uitsteken. Daardoor kwam aan de vrije doorgang in deze straat een einde en moest het verkeer voortaan bij de Broederstraat

afbuigen en in een kleine boog om het kloosterterrein heen zijn weg vervolgen³³⁾.

Blijkens aantekeningen in de Oudste Foliant, een register bevattende allerhande zaken en een groot aantal acten van volontaire jurisdictie voor schepenen van Kampen gepasseerd tussen 1316 en 1385, werden in het eerste kwart van de veertiende eeuw grote bedragen door de stad uitgetrokken voor de bouw en de aanleg van verdedigingswerken. Zo kregen rond het begin van de jaren twintig een aantal werklieden opdracht een stadsgracht ('fossam civitatis') te graven van vier roede breed (circa vijftien meter) en vijf spit diep (circa een meter). Zij moesten aan de beide uiteinden van de stad bij de IJssel beginnen, dat wil zeggen bij de uiterste toren en molen die beide aan de rivier lagen enerzijds en bij het bovenste gedeelte bij de IJssel anderzijds ('et ipsi debent fodere ex utraque opidi in Yslam et infra turrim extremam et molendinum in Yslam, et partem superiorem ad Yslam'). De uitgegraven grond moest opgeworpen worden achter de Vloeddijk en de muur. Bovendien werd geld beschikbaar gesteld voor de aanleg van bruggen en vlonders in de nieuw te graven stadsgracht³⁴⁾.

Gezien het feit dat beide uiteinden van de nieuwe gracht uitmondten in de IJssel mogen we aannemen dat het hier gaat om de Burgel, die immers bij het Oorgat bij de IJssel begint en in een half ovaalvormige boog weer via de Botervatsteeg in de IJssel uitmondt. Klaarblijkelijk werd het hetzij natuurlijke, hetzij gegraven (of deels gegraven) water dat tot nu toe de stad had afgescheiden van het ten westen van Kampen gelegen veengebied, door het stadsbestuur niet langer voldoende breed en diep geoordeeld om als verdedigingsgracht te kunnen fungeren en werd de tijd nu rijp geacht er een echte stadsgracht van te maken.

Het vergraven van de Burgel tot stadsgracht vond plaats op het moment waarop ook op een ander gebied der stadsverdediging grootscheepse activiteiten plaatsvonden. In 1324 werden door de stad vele uitgaven gedaan ten behoeve van steenaankopen, waaronder een van maar liefst 120.000 stenen. In hetzelfde jaar en het daarop volgende werden bovendien contracten afgesloten met een steenbakker waarbij de stad de helft van diens productie voor zich reserveerde³⁵⁾. Betekent dit dat men in 1324 begonnen is met de bouw van stadsmuren? Waarschijnlijk niet daar reeds in 1313 in een keur uit dat jaar gesteld wordt dat de in de keur opgesomde bepalingen geldig zijn binnen 'der moren van der oversten poerten (waarschijnlijk de Zwanenpoort) tho den nedersten (waarschijnlijk een poort bij de Botervatsteeg)'³⁶⁾. Het bouwen van stadsmuren is echter een uiterst kostbare zaak en is een werk waar vele jaren, zo niet decennia mee gemoeid zijn. De vele uitgaven aan stenen moeten dan wellicht ook zo geïnterpreteerd worden dat het stadsbestuur in 1324/5 niet besloot een muur te bouwen, maar zich in die jaren een meer dan gebruikelijke moeite getroostte de stadsmuren het aanzien te geven van echte verdedigingswerken. Dat een en ander plaatsvond op hetzelfde moment waarop ook de Burgel tot een definitieve stadsgracht omgevormd werd kan geen toeval zijn³⁷⁾.

In 1327 bepaalde het stadsbestuur, ongetwijfeld in verband met de werkzaamheden aan de stadsgracht en de stadsmuur, dat een ieder die buiten de muren woonde en daar een bezit had ter waarde van meer dan tweehonderd pond zich binnen de muren moest vestigen en dat geen nieuwe bouwsels meer buiten de muur mochten worden opgericht³⁸⁾. Van deze muur langs de Burgel staat thans niets meer boven de grond, maar een keur van 1421, waarin de burgers verboden werd varkens, kippen en andere beesten in de bogen van de muur en in de torens te houden, laat zien dat de muur van het gebruikelijke type was, een muur die aan de binnenzijde geschraagd werd door een op bogen rustende weergang en die op regelmatige afstand door half uit de muur naar voren springende muurtorens onderbroken werd³⁹⁾. Bodemkundig onderzoek langs de Burgel ter hoogte van de Botervatsteeg in de vijftiger jaren verricht, heeft een en ander bevestigd. Over een afstand van enige tientallen meters kwamen funderingsresten te voorschijn van een stadsmuur met koud er tegenaan gemetselde stevige beren. Tevens kon geconstateerd worden dat de muur zich ter hoogte van de

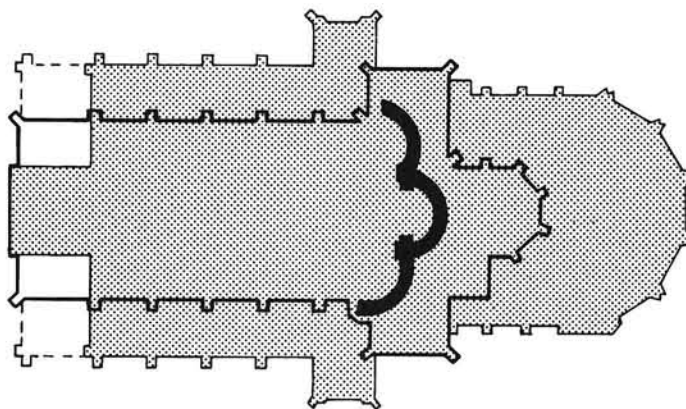
Botervatsteeg in tweeën splitste; het ene deel maakte een flauwe bocht richting Botervatsteeg, het andere deel boog af naar het noordwesten, de richting volgend van de zich hier eveneens naar het noordwesten afbuigende Burgel⁴⁰⁾. Wederom dus een argument voor de stelling dat ter hoogte van de Botervatsteeg en niet ter hoogte van de Geer- of Broederstraat vanouds de noordgrens van de oude stad gelegen heeft.

Aan het begin van de uitvalswegen naar de stadsweiden en op de IJsseldijk stonden versterkte stadspoorten: de Geert van der Aapoort aan het einde van de Geerstraat, de Broederpoort aan het einde van de Broederstraat, de Zwanenpoort (ook wel Venepoort genoemd) aan het einde van de Venestraat. De naam van de poort aan het einde van de Oudestraat bij de Botervatsteeg is niet overgeleverd, maar zal waarschijnlijk wel Hagenpoort geweest zijn⁴¹⁾.

Of in deze tijd langs de IJsseloever ook al een muur gestaan heeft en, zo ja, waar het tracé van deze muur dan precies gelegen heeft, zijn twee vragen waarop een definitief antwoord vooralsnog niet gegeven kan worden. Weliswaar zijn in 1950 tijdens een opgraving op de Koornmarkt resten blootgelegd van een zwaar fundament, dat gezien het steenformaat (32 x 15 x 7 cm.) en de er omheen gevonden archeologica op eind dertiende eeuw gedateerd kan worden maar of we hier te maken hebben met de funderingsresten van een stadsmuur, zoals in de literatuur wel gesuggereerd wordt, is nog maar de vraag. Het funderingswerk ligt immers niet op de plaats waar men een stadsmuur zou verwachten, namelijk direct parallel aan de IJsseldijk, maar op enige meters ten zuidwesten van de Koornmarkspoort⁴²⁾. Meer onderzoek zal dus nodig zijn om de aard van deze steenresten definitief te kunnen vaststellen: stadsmuur, een losstaand bouwwerk of — ook wel mogelijk — een grond- of waterkerende muur.

Vooralsnog pleit tegen het bestaan van een oude muur langs de IJsseldijk dat, voor zover bekend, tot nu toe noch in de bodem ten oosten van de Oudestraat tussen Oorgat en raadhuis, noch in de aan deze zijde van de Oudestraat gelegen huizen resten van een muur zijn aangetroffen.

In het uiterste zuidoosten van de langgerekte stad, genesteld in de knik die de Burgwal hier maakt, stond de Sint Nicolaaskerk, in de volksmond ook wel Bovenkerk

De huidige Bovenkerk (grijs) met daarin aangegeven de omtrek van de vroeggotische kerk en de fundamente van het koor van de romaanse voorganger.

genoemd. Dit oorspronkelijk laat-romaans kerkje, gelegen half op, half achter de IJsseldijk, onderging in het eind van de dertiende eeuw een aanzienlijke uitbreiding, om tenslotte in de vijftiende eeuw grotendeels haar huidige vorm te krijgen⁴³⁾. Bij de kerk lag aan het begin van de Oudestraat het in 1344 gebouwde Rechthuis waar schepenen en raden hun raadsvergaderingen hielden⁴⁴⁾.

Het stadsbestuur beschikte nog over een tweede vergaderruimte, het zogeheten Dinghuis, Schepenhuis ('Domus Scabinorum') of Raadhuis, gelegen in de Oudestraat bij de vismarkt. Dit gebouw, dat voor het eerst in een schepenoorkonde uit 1330 genoemd wordt⁴⁵⁾, werd voornamelijk gebruikt voor het spreken van recht. Uit 1324 dateert een aantekening in de Oudste Foliant waarin schepenen verklaren aan Geert van der Aa een zeker bedrag betaald te hebben voor het huis waarin zij verblijven en voor het huis waarin zij wijn verkopen⁴⁶⁾. Uit de

aantekening wordt niet duidelijk of het hier om huur of om koop gaat. Eveneens is niet duidelijk waar deze twee huizen van Geert van der Aa gelegen hebben, maar we mogen wel aannemen dat het hier gaat om wat later het Oude en Nieuwe Raadhuis zou gaan heten. Het is immers bekend dat naast het raadhuis, op de plaats waar thans het Nieuwe Raadhuis staat, het zogeheten Wijnhuis stond. Door een klein pleintje waren raadhuis en Wijnhuis van elkaar gescheiden. In dit Wijnhuis oefenden de door de stad aangestelde 'magistri vini' (wijnmeesters) toezicht uit op de in- en verkoop van wijn. Uit dit Wijnhuis is in de loop der tijd het Nieuwe Raadhuis gegroeid, dat tenslotte

Het Oude Raadhuis vanuit het noordwesten, door J.J. Fels, midden 19e eeuw. Gewassen potloodtekening, 9 × 11,5 cm (Frans Walkate Archief Kampen).

aan het Oude Raadhuis zou worden vastgebouwd. In 1543 brandde het Oude Raadhuis tot de grond toe af. Onmiddellijk na de brand werd echter begonnen met de wederopbouw⁴⁷⁾.

Vlak bij het Oude Raadhuis, naast het huis de Klok dat op de hoek van de Gheiensteeg (thans Melksteeg) stond, lag het Oude Vleeshuis. Een stedelijke ordonnantie betreffende de verkoop van vlees en vis, die gedateerd moet worden in de eerste helft van de veertiende eeuw, noemt deze vleeshal tweemaal⁴⁸⁾. Waarschijnlijk betrof het een overdekte hal waar een aantal vleesbanken stonden. De vleeshouwers konden bovendien nog terecht op het pleintje tussen het Wijnhuis en Achter de Nieuwe Muren (thans Voorstraat), op de plaats van het latere Nieuwe Raadhuis, dat gereserveerd was voor de verkoop van vlees. In de openlucht stonden hier een paar vleesbanken die om de veertien dagen onder de vleeshouwers verloot werden. Blijkens eerder genoemde ordonnantie werd vis verkocht op de vismarkt bij de latere Vispoort, op banken die in de openlucht stonden⁴⁹⁾.

In de directe nabijheid van raadhuis, vleeshuis en vismarkt stond het Heilig Geestgasthuis. In 1310 wordt deze instelling voor het eerst genoemd wanneer Guido, bisschop van Utrecht, schepenen en raden van Kampen toestemming geven missen te laten lezen op een draagbaar altaar in het gasthuis⁵⁰⁾. In 1348 werd de kerk van het gasthuis met twee altaren er in gewijd, het ene aan de Heilige Jacobus, het andere aan de Heilige Geest⁵¹⁾. In 1646 verwoestte een brand dit bedehuis. Men achtte het niet de moeite waard op de puinhopen een nieuwe kapel te bouwen. Kort daarna zou op deze plaats een grote klok-kentoren verrijzen, de Nieuwe Toren.

Eind veertiende eeuw kreeg Kampen een tweede gasthuis binnen zijn muren, het Sint Geertruidengasthuis, gelegen aan de Burgwal tussen de Geerstraat en de Extersteeg (thans Burgwalstraat). De naam Sint Geertruidengasthuis is trouwens van later datum. De oude naam van het gasthuis was waarschijnlijk Melisgasthuis. De herkomst van deze naam is onduidelijk, maar wellicht hebben wij hier te maken met een persoonsnaam, dezelfde persoon die ook zijn naam gegeven heeft aan de in 1499 in

een schepenoorkonde genoemde en in de nabijheid van het Geertruidengasthuis gelegen Melisstraat⁵²⁾.

Een opmerkelijk groot oppervlak binnen de oude stad werd in beslag genomen door het reusachtige complex van het Minderbroedersklooster, bestaande uit een grote kerk, een kerkhof en een groot aantal kloostergebouwen. In 1300 vangen wij een eerste glimp op van Minderbroeders te Kampen. In een oorkonde uit dat jaar wordt namelijk gesproken van een erf, gelegen naast de Minderbroeders ('sitam iuxta fratres minores')⁵³⁾. Uit de oorkonde valt helaas niet af te leiden waar dit erf gelegen was en waar de Minderbroeders toentertijd woonden. Wellicht hebben zij zich van meet af aan gevestigd in de Broederstraat. In 1321 immers wordt in een schepenbrief van dat jaar vermeld hoe een deel van een erf, gelegen bij de broeders en zich uitstrekkend met een steeg tot aan de Burgwal, verkocht wordt⁵⁴⁾. Vier jaar later blijken de broeders bezig te zijn met de bouw van hun klooster of van hun kloosterkerk⁵⁵⁾. Hoe lang het heeft geduurd voordat het klooster zijn definitieve omvang heeft gekregen is vanwege de schaarse bronnen niet te zeggen. Het is dan ook vooralsnog onmogelijk vast te stellen of de Minderbroeders bij hun vestiging in circa 1300 onmiddellijk de beschikking kregen over het gehele, bijna 6000m² grote terrein, of dat zij eerst in de loop der tijd door successievelijk aankopen van aangrenzende percelen er in geslaagd zijn een dergelijk groot terrein te bemachtigen.

Aan de hand van het bronnenmateriaal uit de periode vóór 1300 kan men geen beeld krijgen van de aard der woningen binnen de oude stad. Omstreeks 1340 komt daar verandering in. Vanaf die datum worden talrijke keuren door het stadsbestuur uitgevaardigd waarin de bouw van huizen, en met name die van stenen huizen, aan regels gebonden werd. Zo werd bijvoorbeeld in 1343 gekeurd dat wanneer men een pand wilde delen het smalste deel minimaal veertien voet moest bedragen⁵⁶⁾, terwijl vijf jaar daarvoor de minimum toegestane lengte van een éénkamerwoning op een roede en de breedte op een halve roede gesteld waren⁵⁷⁾. In een andere keur werd minutieus vastgelegd hoe men te werk moest gaan bij het bouwen van een stenen huis naast een houten huis of bij het opvullen van een open ruimte tussen twee reeds bebouwde percelen⁵⁸⁾. Ook omtrent het wegruimen van oude huizen ten einde de aanleg van nieuwe straten en stegen te bevorderen en omtrent het leggen van fundamenten, dorpels etc. werden in de eerste helft van de veertiende eeuw maatregelen getroffen. In 1393 loofde de stad een subsidie van twee pond uit aan degenen die hun huis met pannen lieten dekken, terwijl vier jaar later het gebruik van pannen verplicht werd gesteld bij de bouw van een nieuwe woning⁵⁹⁾. Aanbouwsels, zoals schuurtjes en varkenskot-ten, die de vrije doorgang van het verkeer beletten, werden niet langer getolereerd. Het houden van varkens werd trouwens toch steeds meer aan regels gebonden. In 1389 werd de burgers verboden hun varkens nog langer op straat te laten loslopen. Alleen de kloosters behielden het voorrecht hun 'heilige varkens' op straat te laten rondlopen⁶⁰⁾.

De Burgel met rechts de Broederkerk, maker onbekend, circa 1850. Kopergravure (?), 8,5 × 12,5 cm (Frans Walkate Archief Kampen).

III. Een tijd van groei, 1325-1475

De opkomst van Kampen had tot gevolg dat de stad een steeds sterkere aantrekkingskracht begon uit te oefenen op het omringende gebied. Steeds meer mensen trokken richting Kampen in de hoop te kunnen delen in de voorspoed van de stad. De komst van al die mensen leidde er toe dat reeds in het begin van de veertiende eeuw de stad begon vol te raken, zodat het stadsbestuur gedwongen werd naar uitbreidingsmogelijkheden te zoeken. Tot ver in de vijftiende eeuw bleef de stad zich uitbreiden, zodat met recht de periode 1325-1475 een periode van groei genoemd mag worden.

Het is begrijpelijk dat de stad het eerst haar oog liet vallen op het open terrein ten noorden van de stad. Dit gebied droeg de naam de Hagen, een zeer gebruikelijke naam voor een gebied dat weliswaar buiten de stedelijke ommuring gelegen was, maar toch onder direct bestuur van de stad stond⁶¹⁾.

De oorsprong van de Hagen zal wel dezelfde geweest zijn als die van Kampen. Ook hier zullen de oudste bewoners veenontginners en vissers geweest zijn, die zich op de IJsseldijk gevestigd hadden en die het achterliggende gebied tot ontginning hebben gebracht. Het stratenpatroon van de Hagen vertoont vele overeenkomsten met dat van de oude stad en ook hier treffen we een voortzetting van dit patroon aan in de buiten de Hagen gelegen pre-stedelijke structuurelementen.

De Hagen zal vermoedelijk niet vóór 1327 binnen de muren van de stad getrokken zijn. In dat jaar namelijk bepaalde het stadsbestuur dat men zich niet buiten de stad, dat wil zeggen niet ten noordwesten van de Botervatsteeg, mocht vestigen en dat men oude en vervallen huizen die buiten de muren stonden niet meer mocht opknappen⁶²⁾.

Hoe lang deze keur van kracht is geweest is niet bekend. Waarschijnlijk niet al te lang daar de toenemende bebouwing in de oude stad het stadsbestuur tot het inzicht moet hebben gebracht dat uitbreiding de enige oplossing was om de stad leefbaar te houden. Wanneer men met de uitbreiding is begonnen is onduidelijk. In 1350 moet men echter met het werk reeds in een vergevorderd stadium zijn geweest omdat in dat jaar de in dit nieuwe stadsdeel gelegen Onze Lieve Vrouwekerk driemaal als begunstigde in testamentaire beschikkingen voorkomt, in een adem genoemd met het Heilig Geestgasthuis, de Sint Nicolaaskerk en de Minderbroeders⁶³⁾. En al in 1339 wordt naar aanleiding van een schenking gesproken over enige zusters die wonen 'darbuten in dat Nye Convent', dat wil zeggen in het zusterhuis dat later het Buiten- of Kleine Convent genoemd zal worden⁶⁴⁾.

Waarschijnlijk is men in de dertiger jaren begonnen met het circa vijf hectaren grote, nieuw bij de stad getrokken gebied te ommuren en te omgrachten. Vanaf 1334 namelijk werden door het stadsbestuur talrijke contracten afgesloten met plaatselijke steenbakkers en kalkbranders betreffende leveranties van stenen en kalk. Bovendien stuurde het stadsbestuur lieden er op uit om elders grote partijen stenen op te kopen, zoals bijvoorbeeld meester Hendrik die in verschillende plaatsen bestellingen plaatste van in totaal 270.000 stenen ten behoeve van de bouw van de 'superiorem murum (de bovenste muur)'⁶⁵⁾. Ongetwijfeld dienden al deze stenen voor de aanleg van een muur die de Hagen moest omgeven. Als gevolg van deze ommuring werden de oude muur en de gracht langs de Botervatsteeg overbodig en konden ze worden afgebroken en gedempt. De Burgel werd in noordwestelijke richting doorgetrokken en ter hoogte van de Buitenhaven naar de IJssel omgebogen. De nieuwe uitmonding werd zo breed gemaakt dat zij als haven gebruikt kon worden. De aanleg van een breed havenhoofd aan de noordzijde moest verhinderen dat de IJssel vrij in en uit kon stromen en schade kon aanrichten aan de hier voor anker liggende schepen.

Opmerkelijk is hoe de oude IJsseldijk ter hoogte van de Onze Lieve Vrouwekerk met een scherpe bocht afbuigt naar het westen, richting Pannekoekendijk. Het terrein tussen dit gedeelte van de IJsseldijk en de IJssel werd

vroeger de Wildfang of ook wel Wildgang genoemd⁶⁶⁾. Deze twee namen wijzen er op dat, toen dit gebied, waarschijnlijk in oorsprong een aanwas, als gevolg van de uitbreiding van de stad in noordwestelijke richting bij de stad 'gevangen' of getrokken werd, het nog grotendeels wild, dat wil zeggen woest en onbebouwd terrein was. In de loop der veertiende eeuw werd de Wildgang geleidelijk bebouwd, maar de stadsplattegronden van Van Deventer, Braun-Hogenberg en Utenwael laten zien dat van een intensieve bewoning hier ter plaatse in de zestiende eeuw nog geen sprake was. De naam Wildgang of Wildfang bestond in die tijd nog steeds, maar sloeg toen niet meer op het tussen Oudestraat en IJssel gelegen driehoekige gebied, maar op de grote, zware hoektoren aan de IJssel bij de Buitenhaven⁶⁷⁾.

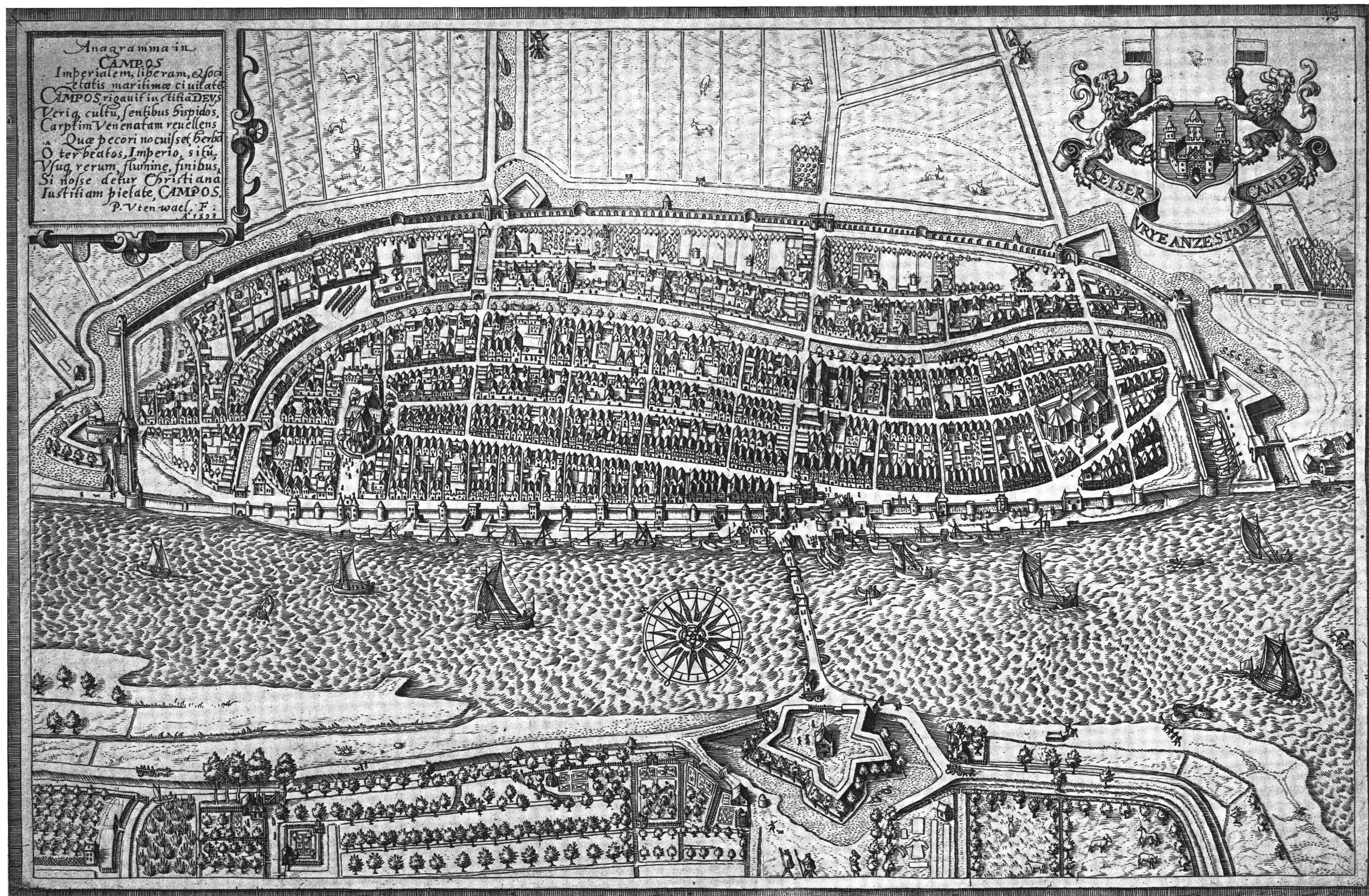
In 1316 wordt de Wildgang voor het eerst genoemd naar aanleiding van het in onderpand geven van een huis gelegen in de straat bij de 'Wiltganc'⁶⁸⁾. In 1319 werd een zesde deel van de 'Wiltganc' in onderpand gegeven⁶⁹⁾. Twaalf jaar later wordt in een schepenacte melding gemaakt van de bouw van een huis bij de 'Waterstrate an dien Wiltganc'⁷⁰⁾. Met de Waterstraat wordt waarschijnlijk bedoeld de straat die op de plattegrond van Van Deventer langs de IJsselmuur loopt tussen de plaats waar de Oudestraat naar het westen afbuigt en de eerder genoemde hoektoren bij de Buitenhaven⁷¹⁾. In 1347 verhuurde het stadsbestuur aan een kannengieter uit Utrecht 'den groeten toernen up den Wiltgaenge... ende daertoe twe boghen ende eenen steen ter Ouderstraten ward ende ter Waterstraten ward'⁷²⁾. Waarschijnlijk wordt met deze 'groeten toernen' bedoeld de grote toren op de hoek van de IJssel en Buitenhaven. Deze toren, zoals gezegd evenals het aangrenzende gebied Wildgang of Wildfang genoemd, had de vorm van een rondeel⁷³⁾. In de vijftiende en zestiende eeuw fungeerde deze bijna ronde uit de muur uitgebouwde toren als gevangenis⁷⁴⁾.

Het beeld van deze nieuwe stadsbuurt werd — en wordt nog steeds — gedomineerd door de grote Onze Lieve Vrouwekerk (ook wel Buitenkerk genoemd) met haar imposante rechthoekige toren. Toe Boecop schrijft in zijn zestiende-eeuwse kroniek dat op de plaats van deze kerk oorspronkelijk een klein, met riet bedekt kapelletje had gestaan dat gewijd was aan de Twaalf Apostelen. Enige rijke burgers uit Kampen zouden deze kapel op hun kosten hebben laten bouwen ten behoeve van de bewoners van de Hagen zodat dezen niet elke keer naar de voor hen zo ver afgelegen parochiekerk hoefden te lopen⁷⁵⁾. Hoe groot de afstand tussen Sint Nicolaaskerk en Onze Lieve Vrouwekerk echter ook geweest moge zijn, Kampen is altijd één parochie gebleven en de Onze Lieve Vrouwekerk heeft in de middeleeuwen nooit de status van parochiekerk gekregen of zich een onafhankelijke positie van de parochiekerk weten te verwerven⁷⁶⁾.

Afgezien van een aan de kerk verbonden schoolje in de Schapensteeg, een klein klooster aan de Burgwal en enige liefdadigheidsinstellingen, heeft dit stadsdeel geen openbare of andere instellingen gekend. Een belangrijk aandeel in het stedelijk leven heeft de wijk nooit gehad, waardoor de naam Buitenhoek, die men in het verleden aan dit gebied heeft gegeven, dan ook zeer wel gekozen was.

Omstreeks dezelfde tijd waarin de Hagen bij de stad getrokken en bebouwd werd, of korte tijd daarvoor of daarna — een nadere precisering is niet mogelijk — heeft een bescheiden uitleg plaatsgevonden in het oosten van de stad. Door aanslibbing of aanplemping had de IJssel ten zuiden van de latere IJsselbrug zich steeds meer naar het zuidoosten verplaatst waardoor zich tussen Oudestraat/IJsseldijk en IJssel een brede strook land begon te vormen. Aanvankelijk zal dit terrein voor bebouwing ongeschikt zijn geweest daar de IJssel er vrij spel had, maar door de oever terug te dringen en te beschoeien, het drassige terrein op te hogen en langs de oever een grond- of waterkerende stenen muur aan te leggen, kon een nieuw stuk woongebied bij de stad gevoegd worden.

Duidelijk is dat men bij de bebouwing van dit nieuwe stadsdeel uiterst planmatig te werk is gegaan. De aanwas of aanplemping werd over een lengte van bijna 500 meter verdeeld in dertien blokken, die op hun beurt weer

Plattegrond van Kampen, door P. Utenwael, 1598.
Kopergravure, 29 × 44 cm (foto: Technische Hogeschool Delft, Afdeling der Bouwkunde).

verdeeld werden in vier à vijf percelen.

Minder duidelijk daarentegen is waarom dit gebied tussen Koornmarkt en Vispoort door zoveel stegen is doorsneden en waarom deze stegen niet in het verlengde liggen van de stegen aan de andere zijde van de Oudestraat, een patroon dat gezien de systematische indeling van het gebied in de lijn der verwachtingen zou hebben gelegen. Als men de literatuur mag geloven is de bedoeling van al die stegen geweest de burgers de mogelijkheid te geven binnen zeer korte tijd de IJsseloever in tijden van gevaar of wanneer de IJssel buiten haar oever dreigde te geraken, te bereiken om de muur te bemannen of haar tegen het wassende water te beschermen. Ook is het volgens dezelfde literatuur mogelijk dat deze dertien stegen aangelegd waren als brandgangen, enerzijds om het overslaan van brand te bemoeilijken, anderzijds om in staat te zijn snel en efficiënt water uit de IJssel te halen.

Een derde, meer plausibele, mogelijkheid daarentegen is dat de stegen restanten zijn van oude grensscheidingen tussen de oorspronkelijk buitendijks gelegen gronden. De aanwas of aanplemping langs de oever zal door de burgerij immers niet onbenut gelaten zijn en al vroeg verkaveld zijn. Bij de bebouwing van dit buitendijks gelegen terrein zou men dan de oorspronkelijke kaveldeling gehandhaafd hebben en de kavels in vier à vijf percelen opgedeeld hebben, waarbij de scheiding tussen de afzonderlijke kavels gebruikt werd om er stegen van te maken.

Tenslotte moet nog op een andere, eveneens zeer plausibele mogelijkheid gewezen worden. Voordat de Buitenhaven werd gegraven hebben de schepen die Kampen aandeden waarschijnlijk afgemeerd in de directe nabijheid van de Koornmarkt, aan steigers of hoofden die in de IJssel uitstaken. Het feit dat bij de Koornmarkt tot 1448 een veer heeft gelegen wijst in de richting van het gebruik van dit stuk van de IJssel als aanlegplaats. Als gevolg van het toenemende belang van de kade bij de Vispoort en van het graven van de Buitenhaven verloor de kade bij de Koornmarkt aan betekenis. De ruimten tussen de steigers werden opgevuld en de steigers zelf, die niet langer meer nodig waren, werden omgevormd tot stegen. Deze laatste veronderstelling houdt dan in dat de landaanwinst veroorzaakt is door aanplemping en niet door aanwas.

Wanneer is dit oostelijke stadsdeel ommuurd⁷⁷⁾? In een uit 1381 daterende beschrijving van de wijkgrenzen van het zogeheten 'Anderen espel', het gebied tussen Burgel, Sint Jacobsteeg, IJssel en Geerstraat, wordt gesproken over 'bi Nyen Muren'⁷⁸⁾. Uit latere vijftiende-eeuwse bronnen blijkt dat de naam 'Bij de Nieuwe Muren' betrekking heeft op de straat die thans de Voorstraat heet⁷⁹⁾. Op de plattegrond van Kampen opgenomen in de stedenatlas van Joan Blaeu van 1649 wordt de onderhavige straat echter Achter de Nieuwe Muren genoemd, een naam die de straat tot ver in de negentiende eeuw zou houden om tenslotte in Voorstraat te worden veranderd.

De straatnaam 'Bij de Nieuwe Muren' kan op twee dingen wijzen: de muur waarlangs de straat ligt is 'nieuw', dat wil zeggen pas gebouwd, of men heeft het predicaat 'nieuw' aan deze muur gegeven om hem te onderscheiden van een reeds bestaande muur. Indien we uitgaan van deze laatste veronderstelling, dan rijst onmiddellijk de vraag van welke oude muur men deze nieuwe muur heeft willen onderscheiden. In eerste instantie moet men denken aan de uit het begin der veertiende eeuw daterende stadsmuur langs de Burgel. In een in circa 1395 opgestelde onkostendeclaratie van 30.000 stenen wordt gezegd dat een deel van deze stenen aangewend dient te worden tot herstel van de 'olde muere by Gherts poerte van de Ae'⁸⁰⁾.

Een tweede mogelijkheid is dat men de muur langs de IJssel de 'Nieuwe muur' heeft genoemd ter onderscheiding van een oudere muur, ook langs de IJssel, maar direct grenzend aan de IJsseldijk/Oudestraat. Het kadastraal minuutplan van 1818 geeft misschien een aanwijzing die deze veronderstelling aannemelijk kan maken. Ter hoogte van het Oude Raadhuis vertoont de IJsselmuur, die begin negentiende eeuw nagenoeg nog geheel intact was, namelijk een merkwaardige knik. Het gedeelte van de muur ten noordwesten van het raadhuis sluit niet aan op het ten zuidoosten er van gelegen gedeelte. Deze verspringing kan een indicatie zijn dat de

beide muurstukken elk hun eigen bouwgeschiedenis hebben. Aangezien de muur ten noordwesten van het raadhuis direct aan de Oudestraat grenst en een gedeelte van de stad ommuurt dat al in de eerste helft van de veertiende eeuw intensief bewoond en bebouwd was en dat in die tijd zeker al aan de noordzijde ommuurd was, mogen we aannemen dat dit stuk muur van ouder datum is dan het stuk dat ten zuidoosten van het raadhuis ligt. Dit stuk muur paalt immers niet aan de IJsseldijk en omsluit een stadsdeel dat later tot ontwikkeling is gekomen. De conclusie mag dan wellicht luiden dat de knik in de stadsmuur veroorzaakt is door het feit dat op deze plaats twee stukken muur uit verschillende bouwperiodes bij elkaar gevoegd zijn⁸¹⁾. Deze veronderstelling suggereert dat de muur langs de IJsseldijk oorspronkelijk zijn tracé langs de dijk vervolgd heeft, richting Sint Nicolaaskerk, waar ter hoogte van het Oorgat de muur aansloot op de muur langs de Burgel. Het zou immers vreemd zijn als de IJsseldijk ten noordwesten van het raadhuis wel, maar ten zuidoosten er van niet ommuurd was⁸²⁾.

Als gevolg van de uitbreiding in zuidoostelijke richting en het bewoonbaar maken van het nieuwe gebied werd de muur langs de Oudestraat overbodig en moest hij plaatsmaken voor een nieuwe muur enige tientallen meters oostwaarts. Dit moet dan vóór 1377 zijn gebeurd daar in dat jaar Vispoort, Koornmarkspoort en het Dirk Gheienpoortje (in 1818 Melkpoort genoemd), gelegen aan het einde van de Gheiensteeg (thans Melksteeg), genoemd worden⁸³⁾. Overigens wil dit nog niet zeggen dat in 1377 de muur geheel voltooid was. Ook nu geldt dat het bouwen van een muur een tijdrovende en geld verslindende zaak is. Het mag dan ook geen verwondering wekken dat de beide muurmeesters nog tussen 1389 en 1392 enkele tienduizenden guldens uitgaven aan materiaal en arbeidsloon in verband met werkzaamheden aan de 'Nije Muren'⁸⁴⁾.

Een tweede aanwijzing dat de muur uit het einde van de veertiende eeuw dateert is het feit dat de naam Waterstraat in die tijd gaat verdwijnen. In 1313 wordt deze Waterstraat voor het eerst genoemd, en wel in een keur uit dat jaar waarin richtlijnen werden gegeven aan burgers die voornemens waren stenen huizen te gaan bouwen in de Oudestraat, Waterstraat of elders in de stad⁸⁵⁾. Uit een aantal schepenacten uit de eerste helft van de veertiende eeuw blijkt dat de Waterstraat langs de oever van de IJssel liep tussen de latere Koornmarkspoort en de Vispoort⁸⁶⁾. De naam Waterstraat impliceert dit natuurlijk al. Ook elders in Kampen komen we de Waterstraat als straatnaam tegen en voor al deze straten geldt dat zij hun naam ontleen aan het feit dat ze aan de IJssel gelegen waren. Reeds is gewag gemaakt van een Waterstraat bij de Onze Lieve Vrouwekerk in de Buitenhoek, maar ook het voorstadsje de nieuwe Hagen, dat eind veertiende eeuw werd aangelegd, kende een Waterstraat⁸⁷⁾.

In 1381 komt de Waterstraat voor het laatst voor⁸⁸⁾ en wordt de straat voortaan Bij de Nieuwe Muren (later Achter de Nieuwe Muren, nog later Voorstraat) genoemd, hetgeen niets anders kan betekenen dan dat de straat niet langer meer aan het water grensde maar voortaan daarvan werd afgescheiden door een muur⁸⁹⁾. Trouwens, ook de naam Waterstraat bij de Onze Lieve Vrouwekerk verdwijnt in de veertiende eeuw als gevolg van de bouw aldaar van een muur langs de IJssel. De Waterstraat in het voorstadsje de Hagen heeft echter haar naam altijd behouden omdat dit stadsdeel nooit door een muur is omgeven en de Waterstraat altijd vrij aan de IJssel heeft gelegen.

Het zal duidelijk zijn dat de ommuring langs de IJssel de onderzoeker heel wat problemen oplevert. Definitieve antwoorden zijn dan ook vooralsnog niet te geven. Veel zal afhangen van de vraag of archeologen en historisch-geografen in de toekomst in de gelegenheid zullen worden gesteld het gebied tussen Oudestraat en IJssel aan een intensief onderzoek te onderwerpen. Alleen zij immers kunnen de antwoorden geven op de brandende vragen die in bovenstaande alinea's aan de orde zijn gekomen.

Mogen de meningen dus uiteenlopen over de vraag of er tussen Koornmarkspoort en Vispoort een of twee muren langs de IJssel gestaan hebben en hoe de verspringing in de muur bij het Oude Raadhuis te verklaren is, algemeen is men het er over eens dat begin vijftiende eeuw

de gehele IJsseloever tussen Koornmarktspoort en Buitenhaven door een muur van de rivier was afgeschermd. Twee grote poorten, de Koornmarktspoort en de Vispoort onderbraken de muur. Daarnaast lagen er nog een aantal muurtorens en enkele kleine poorten. In de loop der tijden hebben deze poortjes heel wat namen gehad⁹⁰. In de achttiende eeuw heetten zij van zuidoost naar noordwest Meerminnepoort, Blauwehandspoort, Lampetpoort, Koldenhovenpoort, Melkpoort, Houtzagerspoort, Karperpoort, Botervatpoort, Leeuwenpoort en Kleine Poortje.

Voor de Koornmarktspoort lag, zoals gezegd, tot 1448 een veer dat de verbinding onderhield met de andere IJsseloever, waar het veerhuis de Hoge Bomen lag. Vandaar kon worden afgereisd naar IJsselmuiden, Grafhorst en Zwolle. In 1334 kreeg degene die het veerschip van de stad gepacht had toestemming zijn schip aan te leggen bij de Koornmarkt⁹¹. Waar het veer voor die tijd gelegen heeft en vanaf wanneer het is gaan varen weten we helaas niet.

De bouw van de IJsselbrug in 1448 maakte echter een einde aan de noodzaak van een veer. Economische motieven en de wens van Kampen een regionaal centrum te maken hebben het stadsbestuur doen besluiten de beide oevers te verbinden met een 200 meter lange houten brug. Men hoopte via deze brug de naburen die aan de overzijde van de IJssel woonden in IJsselmuiden, Grafhorst en op het Kampereiland, beter aan zich te kunnen binden. Het voornemen van Kampen leidde tot heftige protesten bij de Duitse zeesteden, de Hanzesteden en de IJsselsteden. Men vreesde dat de vrije doorgang van het verkeer te water belemmerd zou worden. Bovendien was men bang dat Kampen in geval van oorlog of twist of ten tijde van spanningen het scheepvaartverkeer met zijn brug zou kunnen blokkeren, om nog maar niet te spreken van eventuele tolheffing. Ondanks al deze protesten en een officieel verbod van Rooms-koning Frederik III begon men eind april 1448 vol zelfvertrouwen met de bouw. Vijf maanden later was de brug gereed, een voor die tijd ongekende prestatie.

De aanwezigheid van de brug heeft er toe geleid dat het economisch middelpunt van Kampen aan de IJsselkade kwam te liggen bij de vismarkt. Hier stond de kraan die de goederen uit en in de schepen laadde. Hier lagen ook de warmoesmarkt en de vogelmarkt. Tegenover de kraan verhief zich een zware ronde toren die nagenoeg geheel vrij voor de stadsmuur lag. Deze toren droeg de naam Leeuwentoren, zo genoemd naar de leeuwen die hier vroeger werden vastgehouden. In 1477 namelijk hadden enige Portugese kooplieden aan het stadsbestuur een stel leeuwen ten geschenke gegeven. Het stadsbestuur had toen de beesten laten opsluiten in de toren waar zij zo goed gedijden dat verschillende malen leeuwjes aan andere steden cadeau konden worden gegeven. Nadat uiteindelijk de leeuwen toch waren uitgestorven werd de Leeuwentoren ingericht tot stadstimmertoren waar de stadstimmerman resideerde.

Het stadsdeel rondom de Koornmarkt en de Sint Nico-

De IJsselkade met de Koornmarktspoort vanuit het zuidoosten, door J.J. Fels. midden 19e eeuw. Gewassen potloodtekening, 13,5 x 21,5 cm (Frans Walkate Archief Kampen).

laaskerk kwam door al die activiteiten rondom de vismarkt in een ietwat vergeten hoek te liggen waaraan het drukke leven zich grotendeels onttrok. De Koornmarktspoort verloor veel van haar betekenis en werd zelfs een tijd lang voor het verkeer gesloten. Pas in 1645 werd zij weer opengesteld.

Het getuigt van de levenskracht van de stad dat het niet bij deze twee stadsuitbreidingen is gebleven. De economische groei die de stad de gehele veertiende en een deel van de vijftiende eeuw meemaakte, miste zijn uitwerking niet op het inwonertal. De beschikbare ruimte raakte wederom uitgeput en opnieuw moest men uitwijken naar buiten.

De ruimte tussen de stad en Brunnepe, door de uitleg van de eerste helft van de veertiende eeuw reeds aanzienlijk geslonken, werd nu geheel voor bebouwing gereserveerd, zodat de IJsseloever over een afstand van ongeveer 1300 meter volgebouwd werd. Deze derde stadsuitleg moet vóór 1387 hebben plaatsgevonden. Op Sint Pietersavond namelijk van dat jaar gaf het stadsbestuur toestemming de Bredesteeg in de Hagen te bebouwen, nadat zij eerst een rondgang ter plekke hadden gemaakt en de zaak hadden geïnspecteerd. Uit dezelfde tijd dateert verder een keur waarin de burgers die op de Vloeddijk, in Brunnepe, in de Hagen of elders buiten de muren woonden, verboden werd pek of teer te smelten⁹².

Op de stadsplattegronden van Van Deventer, Braun-Hogenberg en Blaeu, de kaarten waarop de nieuwe uitleg is afgebeeld⁹³, is duidelijk te zien dat de beschikbare ruimte zeer schematisch is ingedeeld. Het stratenplan is regelmatig opgebouwd. Alleen de Oudestraat heeft een gebogen lijn. De andere straten en stegen zijn alle rechtlijnig, zowel de straten die van zuidoost naar noordwest lopen, als de stegen die een zuidwestelijke-noordoostelijke richting volgen. Toch wil dit niet zeggen dat men bij de aanleg van de nieuwe Hagen te werk is gegaan zonder acht te slaan op de situatie ter plaatse. Met name wat betreft de begrenzing heeft men zich laten leiden door de bestaande configuratie van pre-stedelijke structuurelementen. In het zuiden werd het voorstadje begrensd door een hetzij natuurlijk, hetzij gegraven watertje dat men tijdens de aanleg heeft uitgediept, verbreed en omgevormd tot een primitieve stadsgracht. Het is wellicht mogelijk in dit watertje een voortzetting te zien van de grote wetering die in de oude stad langs de Groenestraat liep, temeer daar het in een schepenoorkonde uit 1388 als wetering wordt omschreven⁹⁴. In het westen vormde eveneens een van oorsprong gegraven of natuurlijk water de begrenzing. Niet onwaarschijnlijk is het dat dit water een restant was van een veenstroompje of misschien zelfs wel van een oude IJsselarm die oorspronkelijk tot Brunnepe doorliep. De Brandsloot, waarvan tot in de twintigste eeuw langs de Pannekoekendijk nog sporen zichtbaar waren, en de Riete, het watertje dat in Brunnepe de achterbegrenzing van de aan de rechterzijde van de Dorpsstraat en Greenteweg gelegen percelen markeerde, kunnen nog overblijfselen van dit veenstroompje of deze rivierarm zijn.

Het stratenplan binnen de nieuwe Hagen is geënt op dat van de oude Hagen die in de eerste helft van de veertiende eeuw bij de stad getrokken werd en die haar naam heeft doorgegeven aan het voorstadje. De drie grote straten in de nieuwe Hagen dragen dezelfde naam als de straten waar zij min of meer het verlengde van vormen: Waterstraat, Nieuwstraat en Oudestraat. De bronnen geven wel enkele namen van de stegen die deze drie straten kruisen, zoals Bredesteeg, Meijne- of Meenresteeg en Cassensteeg, maar welke naam bij welke steeg hoort is niet duidelijk⁹⁵.

Het nieuwe stadsdeel is nooit een integraal onderdeel van de oude stad geworden. Dit blijkt onder andere uit het feit dat het voorstadje de naam de Hagen, die het, zoals gezegd, had overgenomen van de oude Hagen, nooit is kwijtgeraakt en uit het feit dat het nooit een echte ommuring heeft gehad. Slechts waterlopen omringden het voorstadje. Wel duikt zo nu en dan de naam Noordpoort op in de bronnen. Afgaande op de plattegronden van Van Deventer en Braun-Hogenberg moet deze poort aan het einde van de Nieuwstraat gelegen hebben, en niet, zoals

men zou verwachten, aan het einde van de Oudestraat die de grote doorgaande weg was⁹⁶).

Ook naar openbare gebouwen of geestelijke instellingen zal men vergeefs zoeken. Het gebouw met het torentje dat zowel Van Deventer als Braun-Hogenberg op hun kaart in de uiterste noordhoek hebben getekend is waarschijnlijk het gasthuis dat naar aanleiding van een steekpartij tussen enkele burgers in 1470 genoemd wordt⁹⁷). Hoe dit gasthuis geheten heeft en wat precies de functie ervan geweest is weten we niet.

De Hagen heeft in de eerste plaats gediend tot uitwijkmogelijkheid voor de mensen in de oude stad toen deze te overbevolkt dreigde te raken. Deze functie heeft de Hagen gehouden tot 1673 toen het voorstadsje totaal vernietigd zou worden⁹⁸).

De aanleg van de Hagen is de laatste grote uitbreiding geweest van de stad in noordwestelijke richting langs de IJsseloever. Waarschijnlijk heeft men doelbewust afgezien van een verdere expansie in deze richting om zo de nederzetting Brunnepe ongemoeid te laten. Uit de bronnen blijkt immers duidelijk dat het dorp Brunnepe, hoewel gelegen binnen de stadsvrijheid van Kampen en onderworpen aan de jurisdictie van de Kamper schepenen⁹⁹), mogelijkheden heeft gehad zich als tamelijk zelfstandige buurtschap te ontwikkelen en zich als zodanig ook te blijven manifesteren. Het had een eigen haven en in verband hiermee het recht paalgeld te heffen van de schepen die het haventje aandeden; het bezat een eigen vismarkt, al genoemd in 1345 en gelegen op 'den Oerde', een betrekkelijk hooggelegen buitendijs stuk grond, begrensd door Pannekoekendijk (vroeger Steendijk geheten) en Noordweg. Bovendien hadden de Brunnepers de beschikking over een eigen school en een eigen gasthuis annex kapel, de Sint Joriskapel. In 1350 was dit gasthuis, gelegen op de hoek van de Pannekoekendijk en de Dorpstraat, gesticht door een inwoner van Brunnepe ten behoeve van de gelovigen van zijn dorp en tot opvang van zieken, tot armoede vervallen oude schippers en andere minvermogenden uit de buurt. In 1410 werden kapel en gasthuis overgenomen door de zusters die tot die tijd hadden gewoond in een pand gelegen 'in der Were boven Sinte Nicolaeskercke, streckende van der Hofstrate bijlanx der steghen op den Borghel'. Zo talrijk werd daar het aantal intredingen op het einde van de veertiende eeuw dat er gebrek aan ruimte ontstond en naar een nieuwe behuizing gezocht moest worden. Een verzoek tot overname van de Sint Joriskapel en het er bij gelegen gasthuis werd door het stadsbestuur in 1410 ingewilligd, waarna de zusters, die onder toezicht van Windesheim stonden, naar Brunnepe verhuisden. Aan de verhuizing werd wel de voorwaarde verbonden dat de Sint Joriskapel open zou blijven voor de inwoners van Brunnepe, zodat zij hier hun godsdienstige plichten zouden kunnen blijven vervullen, en dat zij gebruik konden blijven maken van het inmiddels bij de kapel aangelegde kerkhof. Twee jaar later gaf Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht, toestemming tot de bouw van een klooster en werd het aantal zusters op 24 gesteld. In 1419 werd dit aantal uitgebreid tot 36. Tot 1571 zouden de zusters hun klooster, dat gewijd was aan Johannes de Doper, bewonen. Al die tijd fungeerden de Sint Joriskapel en het kerkhof als bedehuis en begraafplaats voor de omwonenden. De status van parochiekerk heeft de kapel echter nooit gehad en aan de supervisie van de pastoor van de Sint Nicolaaskerk heeft men zich in Brunnepe nooit kunnen onttrekken.

In 1424 blijkt Brunnepe een tweede klooster te hebben, het tertiariissenklooster van Sint Michiel, gelegen tussen Noordweg en Pannekoekendijk. Al in 1339 hadden zich op deze plaats vrome vrouwen verzameld om een aan God gewijd leven te leiden. Wanneer deze zusters, die in 1339 aangeduid werden als de 'Zusters van der Oerden', de derde regel van Sint Franciscus hebben aangenomen en hun gemeenschap omgevormd hebben tot een klooster is niet bekend¹⁰⁰).

De ontstaansgeschiedenis van Brunnepe is gelijk die van Kampen in nevelen gehuld. Veertiende-eeuwse bronnen zijn in onvoldoende mate aanwezig om de vroegste geschiedenis van Brunnepe in detail te reconstrueren. Het kaartbeeld biedt evenmin steun, integendeel, vergroot de

onzekerheid. De plattegrond van Brunnepe bestuderend kan men zeggen dat Brunnepe gelijk Kampen oorspronkelijk een dijkdorp geweest is, tot ontwikkeling gekomen langs de IJsseldijk (Pannekoekendijk, Dorpstraat en Sint Nicolaasdijk). De bij deze dijkbebouwing behorende percelen werden door hetzij natuurlijke, hetzij gegraven watertjes afgepaald: de Togtsloot (in de bronnen wetering genoemd) in het zuiden, de Brandsloot (evenals de Togtsloot wetering genoemd) en de Riete in het noorden en noordwesten. De tamelijk regelmatige strokenverkeveling aan weerszijden van de Dorpstraat en haar verlengde, de Greenteweg, sluiten eveneens aan bij het aan deze zijde van de IJssel overheersende verkevelingspatroon.

Aan de andere kant suggeren de ronde vorm in het verloop der straten en waterwegen (in het bijzonder de Togtsloot) en de kaart met hoogtepunten dat Brunnepe ontstaan is op een natuurlijke zandopduiking, zoals Grafhorst en IJsselmuiden aan de overkant van de rivier. Middelpunt van de nederzetting is dan de, ten opzichte van de omgeving, relatief hooggelegen Oerde, aan de rand waarvan vervolgens bebouwing is ontstaan. Bodemkundig onderzoek heeft ondertussen aangetoond dat deze laatstgenoemde suggestie niet langer houdbaar is. De structuur van de bodem bestaat niet uit zand, maar uit kleiig veen en onderscheidt zich in het geheel niet van de bodemstructuur aan de westzijde van de IJssel. De conclusie moet dan wellicht zijn dat Brunnepe eenzelfde ontstaansgeschiedenis heeft gehad als Kampen: een langs een dijk ontstane nederzetting met een regelmatige, naar achteren strekkende verkeveling die door watertjes wordt begrensd.

Tenslotte nog een opmerking over de naam Brunnepe. De naamkundigen zijn het er over eens dat het toponiem Brunnepe, hoewel in de bronnen pas in 1320 voor het eerst genoemd, van zeer oude datum moet zijn. Zij leiden de naam af van Brun Apa, hetgeen betekent bruin water¹⁰¹). Waarschijnlijk hebben we hier te maken met een lokaal veenstroompje (de Riete, de Brand- of Togtsloot?), een van de vele watertjes die in het veengebied ten westen van de IJssel ontsprongen en in de rivier afwaterden. Of op grond van de ouderdom van de naam Brunnepe mag worden afgeleid dat de nederzetting Brunnepe ouder is dan de nederzetting Kampen is een tweede¹⁰²). Tegen deze veronderstelling pleit met name het gegeven dat Brunnepe geen eigen parochiekerk, ja zelfs lange tijd helemaal geen kerk heeft gehad. De vraag dan waarom de eerste bewoners, waarschijnlijk evenals die van Kampen veenontginners, zich op enige honderden meters afstand van een zich ontwikkelende nederzetting hebben gevestigd en zich niet hebben aangesloten bij de zich geleidelijk langs de dijk uitbreidende bebouwing te Kampen, wordt nu wel heel intrigerend.

Zoals gezegd, de aanleg van de Hagen sloot de noordwestwaarts gerichte expansie van de stad af. Het betekende echter niet dat de ruimtelijke omvang van de stad nu ook definitief vastlag. De bevolking nam eind veertiende, begin vijftiende eeuw zo snel toe dat al tijdens de aanleg en het volbouwen van de Hagen gezocht moest worden naar andere uitbreidingsmogelijkheden. Geen concrete gegevens staan ons helaas ter beschikking om te bepalen hoeveel inwoners Kampen in de veertiende en vijftiende eeuw telde. Toe Boecop vermeldt in zijn kroniek dat hij in een register van de stad Kampen een aantekening heeft gevonden met daarin de mededeling dat in 1416 van de stedelijke bevolking ongeveer 8.000 personen ter communie gingen¹⁰³). Op grond van de bevindingen van de historische demografie, die heeft aangetoond dat in de vijftiende eeuw bijna 70 % van de totale bevolking zijn communie heeft gedaan¹⁰⁴), zou dit betekenen dat Kampen in 1416 circa 12.000 inwoners geteld heeft. In het door Toe Boecop geciteerde register komt ook nog een opgave voor van het aantal weerbare mannen. Helaas heeft deze opgave geen datering, maar Van der Vlis veronderstelt op goede gronden dat deze opgave naar alle waarschijnlijkheid heeft plaatsgevonden naar aanleiding van de aanval op de stad door hertog Jan van Beieren in 1420¹⁰⁵). Uit de opgave blijkt dat het stadsgebied van Kampen binnen de ommuring toentertijd verdeeld was in vier wijken of espels: het Over-, Boven- of Sint Nicolaasespel, het Ande-

ren of Horstespel (genoemd naar de Horstweg, gelegen tussen Zwarte dijk en de poort van Gerrit van der Aa. In de zestiende eeuw wordt de naam Horstespel en Horstweg vervangen door Cellebroederspel en Cellebroedersweg), het Derde of Broederespel en het Buiten- of Uterespel¹⁰⁶. Elk espel stond onder leiding van een aantal hoofdmannen, die ieder het bevel voerde over dertien manschappen. Het Overespel telde 20 hoofdmannen, het Horstespel 21, het Broederespel 28 en het Buitespel 18; in totaal 87 hoofdmannen en 1131 manschappen. De Hagen, Brunnepe en het gebied buiten de Burgwal leverden respectievelijk 14, 17 en 10 hoofdmannen en 533 manschappen, zodat Kampen kon beschikken over in totaal 128 hoofdmannen en 1664 manschappen. Men neemt aan dat in die tijd het percentage weerbare mannen op de totale bevolking schommelde tussen de 20 en de 30%¹⁰⁷. Het aantal inwoners in Kampen, inclusief Brunnepe, in de eerste helft van de vijftiende eeuw heeft dan gelegen tussen de 6000 en 9000 zielen.

Een duidelijk verschil dus tussen dit laatste aantal en de 12.000 van Toe Boecop, een verschil dat zich moeilijk laat verklaren. Gezien de oppervlakte van de stad in het begin van de vijftiende eeuw ligt een inwonertal tussen de 6000 en 9000 meer voor de hand dan een inwonertal rond de 12.000.

Uit 1451 dateert een stuk dat wederom een opgave bevat van aantallen weerbare mannen die de stad ten tijde van oorlog en gevaar moesten bijstaan. De aantallen liggen nu iets hoger: Overespel 280, Horstespel 284, Broederespel 392, Buitespel 272, de Hagen 196, Brunnepe 283 en de wijk buiten de poort en de Burgwal 140¹⁰⁸.

Werd er alarm geslagen dan moesten de mannen van het Overespel zich verzamelen op het Koornmarktsplein, die van het Horst- en Broederespel bij het huis de Klok in de Oudestraat, vlak bij het Oude Raadhuis, die van het Buitespel bij de Onze Lieve Vrouwekerk, die van de Hagen op een niet nader omschreven plaats in hun eigen buurt en die van Brunnepe bij de Sint Joriskapel. De mensen die buiten de Burgwal woonden moesten op verschillende plaatsen samenkomen. Zij die buiten de Zwanenpoort woonden moesten zich verzamelen op de dijk buiten de poort, zij die op de Vloeddijk woonden tussen de Cellebroedersweg en de Morrensteeg op de

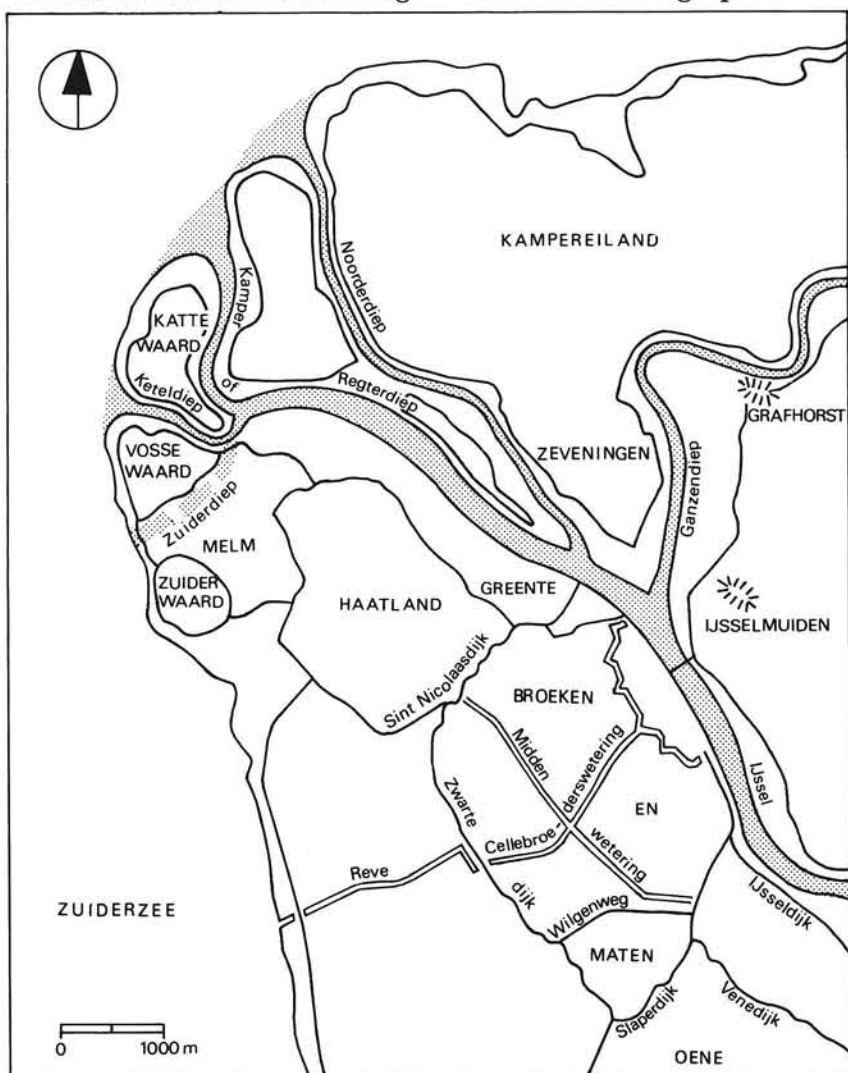
grote sluis, gelegen aan het begin van de Cellebroedersweg, daar waar de wetting in de Burgel uitmondt, zij die tussen de Morrenbrug en de Caldenarbrug bij de Karpersteeg woonden op de Broederbrug, terwijl de rest tussen de Caldenarbrug en de Hagenpoort zich op de Kalverhekenbrug moest groeperen¹⁰⁹.

Uit de twee lijsten met aantallen weerbare mannen blijkt dus dat in het begin van de vijftiende eeuw reeds bebouwing buiten de Burgel bestond. Deze bebouwing was geconcentreerd langs de IJsseldijk (de latere Venestraat) en de Vloeddijk, die in een halve boog langs de buitenkant van de Burgel loopt. Deze dijk vormde oorspronkelijk een onderdeel van een stelsel van dijken dat eind dertiende, begin veertiende eeuw was aangelegd om het veengebied ten westen van de stad tegen het water van de IJssel en de zee te beschermen. Ten noorden van Brunnepe werd de Sint Nicolaasdijk aangelegd die overliep in de Zwartedijk die de stadsweiden moest beschermen en die zich uitstrekte tot aan de grens tussen Kampen en Oene. Vandaar werd begin veertiende eeuw een verbinding tot stand gebracht met de IJsseldijk door de aanleg van de Wilgenweg. Enige tijd later werd deze zuidgrens verlegd en werd een nieuwe verbindingdijk gelegd, de Slaper- of Oenerdijk, waardoor de Wilgenweg als dijk overbodig werd. De Vloeddijk moest het gebied tussen Zwartedijk en Burgel beschermen tegen het IJsselwater daar de beide openingen van de Burgel in de IJssel niet door sluizen waren afgesloten, zodat het water van de rivier vrij in en uit kon stromen¹¹⁰. Lange tijd heeft de Vloeddijk gefungeerd als uiterste grens van de stad in het westen. Aanvankelijk zal het stadsbestuur geprobeerd hebben bewoning op de dijk tegen te gaan. De al eerder genoemde keur van 1327 waarin een ieder die buiten de muren woonde en daar een bezit had van meer dan 200 pond gesommeerd werd binnen de stad te gaan wonen en waarin bepaald werd dat geen nieuwe huizen meer buiten de muren mochten worden gebouwd, wijst in die richting. De vele vermeldingen van huizen op de Vloeddijk na 1330 laten echter zien dat van deze bestuurlijke maatregel weinig terecht is gekomen¹¹¹.

De aan de Vloeddijk gelegen huizen en erven grensden met hun achterzijden aan een wetting, die op deze wijze fungeerde als uiterste begrenzing van het stadsgebied, zoals ook vroeger de Burgel een tijd had gediend als uiterste stadsgrens. Mogelijk heeft men deze wetting gegraven om de ontwatering van de ten westen van de stad gelegen Broeken en Maten beter te regelen, daar deze door de aanleg van de Vloeddijk ontregeld was en niet meer via de Burgel kon plaatsvinden. De verkavelingsstructuur van de tussen Vloeddijk en wetting gelegen strook vertoont dezelfde kenmerken als die van de oude binnenstad. De grenzen van de afzonderlijke percelen, die over het algemeen breder zijn dan die in de oude binnenstad, sluiten echter niet aan op de perceelsgrenzen aan de andere zijde van de Burgwal, een aanwijzing dat het verkavelingsproces in percelen aan beide zijden van de Burgwal niet gelijktijdig heeft plaatsgevonden.

De ruimte tussen Vloeddijk en wetting, waarvan op het minuutplan van 1818 nog resten te zien zijn, was echter beperkt en bovendien voor een belangrijk deel al geruime tijd bebouwd. Om meer woonruimte te creëren werd langs de wetting een straat aangelegd, die in 1379 onder de naam Groenestraat in de bronnen voor het eerst voorkomt¹¹². De percelen die aan de westzijde van deze nieuwe straat werden uitgezet werden aan de achterzijde begrensd door een nieuwe wetting. Niet duidelijk is of deze wetting er al lag toen men de Groenestraat ging bebouwen of dat zij juist is gegraven als gevolg van het feit dat door de aanleg van de Groenestraat de afwatering van het weidegebied ten westen van de stad in de oude wetting verstoord werd. Feit is in ieder geval dat de bebouwing tussen Vloeddijk en deze nieuwe wetting zich in twee etappes heeft voltrokken daar de percelen aan de Vloeddijk niet doorlopen over de Groenestraat heen tot aan de nieuwe wetting.

De bronnen bevestigen een en ander, daar we uit de vijftiende eeuw een aantal vermeldingen aantreffen van percelen die zich van de ene wetting ('der oude wetting' of 'der naaste wetting') uitstrekken tot de andere ('der nye wetting' of 'der uterste wetting'), dat wil

De omgeving van Kampen begin 19e eeuw. Hierbij is gebruik gemaakt van de 'grote kaart' van Kraijenhoff in de facsimileherdruk van de uitgave van 1823.

zeggen van de Groenestraat tot de latere stadsgracht¹¹³⁾.

In 1462 besloot het stadsbestuur het nieuwe woongebied met een muur te omgeven en de uiterste of nieuwe wetering tot een brede stadsgracht te vergraven. Men begon in het zuidoosten, ongeveer 200 meter ten zuiden van de monding van de Burgel in de IJssel¹¹⁴⁾. De eerste fase omvatte het traject tussen IJssel en Cellebroederswetering. Aan de eigenaren van de te vergraven grond werd een schadevergoeding uitgekeerd van een pond voor elke roede tuingrond en een pond voor elke drie roeden weiland¹¹⁵⁾.

Drie jaar later begon men aan de tweede fase, het vergraven van het deel van de wetering tussen de Cellebroederswetering en de Hagen, waar de nieuwe gracht zou moeten aansluiten op de reeds bestaande stadsgracht bij de Hagenpoort. Vooruitlopend op de veranderingen die de buurt hier te wachten stond gaf het stadsbestuur in 1467 aan twee touwslagers opdracht alvast hun huizen en schuren af te breken die op hun touwbanen buiten de uiterste wetering stonden. Tegelijkertijd werd verboden nieuwe bouwsels te plaatsen, bomen te planten of tuinen aan te leggen op het terrein tussen de stadsbroeken en de uiterste wetering en werd het verboden nog langer schepen af te meren in de wetering¹¹⁶⁾.

De bouw van deze nieuwe verdedigingswerken was waarschijnlijk tevens aanleiding de bestaande vestingwerken langs IJssel en Burgwal aan een kritisch onderzoek te onderwerpen. In 1468 werd bepaald dat de verlaten waakhuisen langs de IJssel opnieuw bemand moesten worden met wakers. Het betrof hier de waakhuisen aan de 'Peerdetoirne', de poort van Herman Volkerszoon, de 'Johan Roedenstoirne', de 'Jacob Schomakerstoirne', achter het huis van Gerrit de brouwer, bij de Onze Lieve Vrouwesteeg, bij het torentje tussen de Wildfang en de Hagenpoort. Ook de waakhuisen aan de Burgwal, dat wil zeggen tussen de Molentoren en de Kalverhekkenpoort, bij de poort van Geert van der Aa, bij de Sint Geertruidenbrug en naast het klooster van Sint Brigitten, moesten weer bemand worden. Verder moest de Burgel uitgediept en schoongemaakt worden, terwijl de Zwanenpoort permanent bewoond moest worden door een bewaker die bijgestaan zou moeten worden door twee boogschutters¹¹⁷⁾.

Tot aan het einde van de vijftiende eeuw is men bezig geweest met de bouw van de nieuwe muur en de aanleg van de nieuwe stadsgracht¹¹⁸⁾. Eenmaal afgebouwd bood de bijna 1800 meter lange muur een imposante aanblik. Dertien muurtorens en vijf grote poorten, gebouwd over de toegangswegen tot de stad, onderbraken de twintig voet hoge en zes voet dikke (inclusief de aan de binnenzijde gemetselde bogen) muur: de Venepoort in het zuiden, de Horst- of Sint Nicolaaspoort (later de Cellebroederspoort genoemd) aan het einde van de Cellebroedersweg, de Broederpoort aan het einde van de Broederweg, de Kalverhekkenpoort aan het einde van de Kalverhekkenweg en de veertiende-eeuwse Hagenpoort aan het einde van de Oudestraat.

De voltooiing van de nieuwe muur gaf het stadsbestuur de gelegenheid zich nu meer dan voorheen met de stedenbouwkundige ontwikkeling van de Nieuwstad, zoals de nieuwe uitbreiding spoedig genoemd werd, bezig te houden. De bewoners hadden de afgelopen decennia allerlei bouwvoorschriften genegeerd en hadden zich vooral weinig aangetrokken van rooilijnen. In 1502 bezochten schepenen dan ook de Nieuwstad om de straten, stegen en weteringen ter plekke te inspecteren en eventuele mistoestanden op de sporen¹¹⁹⁾. Hun bezoek gaf aanleiding tot het uitvaardigen van nieuwe richtlijnen betreffende de breedte van enige straten. De 'Kraezerssteeg' (ligging onbekend) moest 13 voet breed worden, de 'Eijlensteeg' (thans Bregittenstraat) en de Meester Symonsteeg (ligging onbekend) 17 voet, de weg tussen het erf van Reijner ter Hillen en het kerkhof van het Sint Brigittenklooster 34 voet, evenals de Groenestraat, de Cellebroeders- en de Broederweg en de Kalverhekkenweg. Bovendien werden enige watertjes gedempt om de straten de vereiste breedte te kunnen geven¹²⁰⁾. In 1511 werd de 'Eijlensteeg' wederom verbreed, deze keer tot 34 voet¹²¹⁾.

De Nieuwstad besloeg een oppervlakte van ongeveer 17,5 hectaren. Het grootste gedeelte hiervan werd nadat de muur voltooid was nog ingenomen door tuinen, boom-

gaarden en weilanden. Dit landelijk karakter heeft de Nieuwstad tot ver in de negentiende eeuw behouden. De economie van Kampen ging, zoals we nog zullen zien, aan het einde van de vijftiende eeuw en in de zestiende en zeventiende eeuw snel achteruit en de toename van de bevolking waarop de uitleg was afgestemd, zette niet door. Het gevolg was dat het grootste gedeelte van de nieuwe uitleg onbebouwd bleef. Alleen langs de Vloeddijk, de Venestraat (thans de Graafschap) en de Groenestraat tussen Cellebroedersweg en Broederweg kwam aaneengesloten bebouwing voor¹²²⁾.

De ruimte die het gebied over de Vloeddijk bood verklaart waarom de vier kloosters die na 1400 van het stadsbestuur toestemming kregen zich binnen de muren te vestigen, het gebied tussen Burgel en de uiterste wetering, dat wil zeggen de stadsgracht, tot vestigingsplaats kregen aangewezen. Het eerste klooster dat hier gebouwd werd was het tertiariisklooster van Sint Agnes, gelegen op de Vloeddijk ten noorden van de Cellebroedersweg.

Wanneer de zusters van Sint Agnes zich hier gevestigd hebben is niet precies bekend. In 1422 blijken zij zich echter al in de stad op te houden, want in dat jaar neemt de bisschop van Utrecht het klooster in bescherming. Dertig jaar later sloten de nonnen een overeenkomst met het stadsbestuur waarbij het klooster een eigen kapel kreeg, vier weefgetouwen mocht exploiteren en het maximum aantal zusters op zestig werd gesteld.

In 1440 kregen de nonnen gezelschap toen in dat jaar enige zusters uit IJsselmuiden toestemming kregen zich op de Vloeddijk te vestigen, op de plaats van het huidige Burgerweeshuis. In 1460 kreeg het klooster, dat gewijd was aan de heilige Brigitta, de status van dubbelklooster toen het stadsbestuur aan enige broeders toestond naast de zusters een eigen klooster, kapel en klokhuis te bouwen, op voorwaarde dat de broeders niet verder zouden bouwen dan tussen de Vloeddijk en de nieuwe wetering. Bovendien moesten de zusters en broeders beloven dat zij niet meer dan zestig zusters en vijftwintig broeders zouden opnemen.

Kort na de uitbreiding van het Sint Brigittenklooster deden de Cellebroeders hun intrede in de stad. In 1475 komt hun naam voor het eerst voor. Twee jaar later kregen zij een bouwvergunning en begon men met de bouw van een klooster aan de Horstweg, de latere Cellebroedersweg. De broeders moesten wel beloven dat zij nooit meer dan zes of zeven broeders zouden opnemen en dat zij de stad nooit zouden verlaten wanneer deze geteisterd werd door pest of andere besmettelijke ziekten.

De geschiedenis van het vierde klooster, het Sint Annaklooster, ook wel het Zwarte- of Cellezustersklooster genoemd, gelegen op de hoek van de Vloeddijk en de Broederweg, is slechts fragmentarisch bekend. Waarschijnlijk hebben de zusters in de zeventiger jaren van de vijftiende eeuw voor het eerst voet gezet in Kampen. In 1482 namelijk worden zij in twee testamenten uit dat jaar genoemd, in het ene als 'der celsusterkens in die Groenestrade', in het andere als 'die nijen susteren die die siecken verwaeren'.

Plattegrond van Kampen uit 'Toorneel der Steden van de Vereenighde Nederlanden', door J. Blaeu, 1649.
Kopergravure, 43 x 55,5 cm (foto: Technische Hogeschool Delft, Afdeling der Bouwkunde).

IV. Het tij keert, 1475-1560

Het tragische lot dat de laatste stadsuitbreiding heeft getroffen is wel een van de duidelijkste bewijzen dat het tij zich ten nadele van Kampen had gekeerd. De gehele veertiende eeuw was Kampen onbetwist de belangrijkste handelsstad in de noordelijke Nederlanden. Met een vloot van ruim 100 schepen bevoeren zij de zeeën, met name de noordelijke wateren. Van de 26 (westwaarts varende?) schepen bijvoorbeeld die in 1368 te Malmö havengeld betaalden kwamen er liefst 15 uit Kampen. Een onderzoek door het stadsbestuur in 1335 verricht wees uit dat in dat jaar 350 zeevarenden uit Kampen in den vreemde waren en dat 168 Kampenaren in aanmerking kwamen aangeslagen te worden voor het geheel of gedeeltelijk bezitten van een schip. In 1416 telde de stad 120 schepen die op zee voeren, waarschijnlijk meer dan die van alle andere Noordnederlandse steden gezamenlijk¹²³. Deze dominante positie had Kampen vooral te danken aan zijn actieve deelname aan het handelsverkeer met de Oostzeelanden en de steden van de Duitse Noordzeekust, in mindere mate aan dat met Engeland, Vlaanderen en Frankrijk. Nogmaals dient er op gewezen te worden dat de burgers van Kampen hoofdzakelijk optraden als vrachtaarders die zichzelf en hun schepen dienstbaar stelden aan het grote internationale handelsverkeer. Daarnaast bezat de stad nauwe contacten met de Duitse Rijnsteden en fungeerde Kampen als uitvoer- en doorvoerhaven voor de Duitse Rijnsteden en de Noordnederlandse IJsselsteden.

In de loop der vijftiende eeuw begon als gevolg van een samenspel van allerlei factoren de positie van Kampen te wankelen. De voornaamste factor was wel de toenemende concurrentie van de Hollandse en Zeeuwse steden op het gebied van de internationale handel. Er trad een onmiskenbare verschuiving op van het economisch zwaartepunt van het IJsselgebied naar de westelijke Nederlanden, een verschuiving die parallel liep met een achteruitgang van de Hanze. Deze ontwikkeling is funest geweest voor Kampen daar de stad zich voornamelijk had geconcentreerd op de internationale zeehandel. De handel met het achterland was weliswaar nooit verwaarloosd, maar vormde toch een te smalle basis voor een bloeiende handel en een intensief scheepvaartverkeer¹²⁴.

Een tweede factor die heeft bijgedragen tot het verval van Kampen als economisch belangrijk centrum was de geleidelijke verzanding van de IJsselmonden, waarover reeds in het eerste hoofdstuk is gesproken. De grotere schepen konden niet langer de IJssel opvaren en voor Kampen afmeren, zodat zij gedwongen waren voor de IJsselmonden de lading over te brengen in schepen met een kleinere diepgang. Eind vijftiende eeuw werd de situatie zo kritiek dat het stadsbestuur zich genoodzaakt zag drastische maatregelen te nemen om de bevaarbaarheid van de mondingen te verbeteren. Besloten werd enige IJsselarmen af te dammen en een groot hoofd in de IJssel te leggen opdat de stroom gedwongen zou worden langs Kampen te lopen. Deze poging had succes, zodat wederom zwaar beladen schepen aan de kade van Kampen konden afmeren. Lang heeft de stad zich echter niet in dit succes kunnen verheugen. In de dertiger jaren van de zestiende eeuw begonnen de klachten opnieuw. Allerlei middelen werden aangewend, maar wat men ook deed, niets scheen te helpen.

Hoewel steeds duidelijker werd dat de handel aan betekenis verloor, bleef deze activiteit toch tot ver in de zestiende eeuw de voornaamste bron van bestaan. In het stadsbeeld heeft deze handel geen sporen nagelaten. Opmerkelijk is dit niet, omdat de handel, zoals gezien, grotendeels buiten Kampen zelf om ging. De Kampenaren die zich met de handel bezighielden waren typische seizoenschippers die hun diensten en schepen aanboden aan kooplieden die elders woonden. In het voorjaar voeren men uit om pas in de herfst weer terug te keren. Vaak bleven de schepen achter in 'winterlaghe' in Sluis of in een andere voorhaven van Brugge, in een Franse haven of zelfs in de Oostzee; pas het jaar daarop haalde men zijn schip weer op. Men zal in Kampen dan ook tevergeefs

zoeken naar de typische kenmerken van een handelsstad; uitgestrekte scheepswerven, lange rijen pakhuizen, kantoren van buitenlandse rederijen, een beurs en dergelijke ontbreken.

Een andere aanwijzing dat de handel van de Kamper burgerij niet op de eigen stad gericht was, is dat de stedelijke markten voornamelijk producten aanboden die door de regionale bevolking aangevoerd werden. Op de Koornmarkt bij de Sint Nicolaaskerk werd graan, hout, hooi en turf verhandeld. Naar de warmoesmarkt op de IJsselkade bij de Gheiensteeg (thans Melksteeg) werden groenten en ook zuivelproducten gebracht. Bij de brug lag de vogelmarkt waar allerlei gevogelte te koop werd aangeboden. Vogels die niet op dezelfde dag verkocht konden worden moesten na het sluiten van de markt naar het nabijgelegen Heilig Geestgasthuis gebracht worden waar zij in de soep werden gedaan.

De stad had het recht om jaarlijks drie vrije jaarmarkten te houden¹²⁵, een recht dat haar in 1382 geschonken was door de bisschop van Utrecht, Floris van Wevelinkhoven. In 1454 blijken er echter vier vrije jaarmarkten te zijn. In dat jaar gaf het stadsbestuur aan de stadstropmeters en de stadspijpers opdracht de 'iiii vrie marckte in te pipen'¹²⁶. De vreemde kooplieden die de jaarmarkten bezochten mochten slechts vier dagen in de stad verblijven. Zij en hun kramen werden naar rang der steden waar zij vandaan kwamen opgesteld. Utrecht stond voorop, gevolgd door Deventer, Zwolle, Roermond, Zutphen, Zaltbommel, Nieuwstadt en Goch, waarna die van Holland en Zeeland volgden. Grote betekenis hebben deze jaarmarkten nooit gehad.

De weinige handelsactiviteiten die Kampen dan toch nog te zien gaf, waren geconcentreerd in een klein gebied: de Buitenhaven en de IJsselkade tussen Koornmarkspoort en de Hagenpoort. Hier meerden de schepen, hier werden zij in- en uitgeladen en hier bleven zij voor anker liggen. Ook de Burgel werd wel door het scheepvaartverkeer gebruikt, getuige enkele keuren waarin het aanmeren aan de oude stadsmuur langs de Burgwal verboden werd en waarin schepenen het recht kregen aan de grond gelopen schepen die niet binnen een dag en een nacht geborgen werden, in beslag te nemen. De ondiepte van de Burgel zal echter het gebruik ervan beperkt hebben.

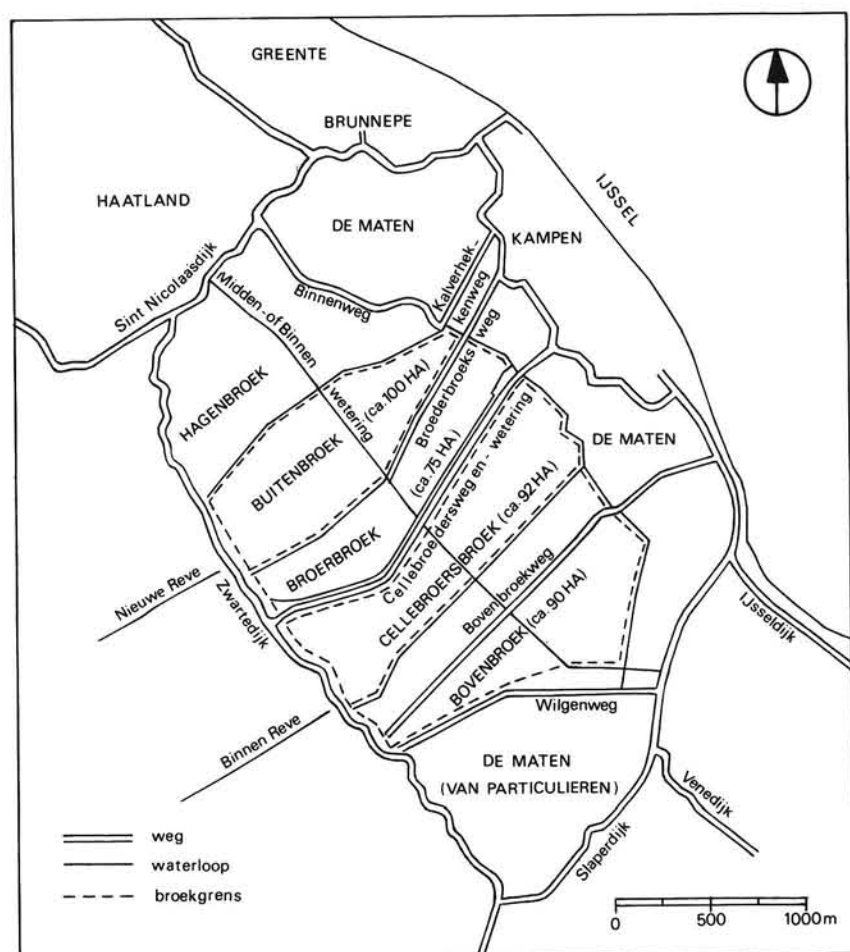
De dominerende positie die het vrachtverkeer innam in de stedelijke economie betekende dat de plaatselijke nijverheid van zeer geringe betekenis is geweest en eigenlijk nooit goed van de grond is kunnen komen. In de keurboeken wordt nauwelijks iets gezegd over de nijverheid. De enige bedrijfstakken waarover af en toe iets vermeld wordt, zijn de bierbrouwerij en de lakennijverheid. In 1349 wordt gesproken over een gruihuis. In 1391 wordt de verkoop van vreemd bier verboden, met uitzondering van het bier dat 'vor den noert sont compt', naar men aanneemt Hamburgs bier¹²⁷.

Over de lakennijverheid zijn wij iets beter ingelicht. De lakenindustrie was uitsluitend aan de burgerij voorbehouden. Personen die van buiten kwamen, werden uitgesloten van de lakenproductie. Alleen op de vrije jaarmarkten konden lakenkooplieden van buiten hun waren in de stad aan de man brengen. De ramen waren van oudsher gelegen in het nieuwe stadsdeel, tussen de Groenestraat en de stadsgracht, ten noordwesten van het Sint Brigittenklooster¹²⁸. In 1325 wordt een wanthuis genoemd. Waar dit pand gelegen heeft is echter onbekend. In de zeventiende eeuw zou de lakennijverheid in betekenis toenemen.

Er is nog een tweede reden waarom in Kampen, nooit een bloeiende en grootschalig georganiseerde nijverheid van de grond is gekomen. Heel wat Kampenaren namelijk hielden zich bezig met het veehoudersbedrijf, een activiteit die niet zelden gecombineerd werd met het vrachtaardersbedrijf. Hierdoor is binnen de muren van de stad in de loop der tijd een zuiver agrarisch element blijven bestaan, dat zich zonder problemen heeft ingepast in de stedelijke structuur. De vele boerderijen die tot zeer onlangs nog in de stad lagen zijn hiervan het bewijs.

De oorsprong van de bemoeienissen van de Kampenaren met het agrarisch bedrijf ligt in een verleden. Een van de rechten waarop vanouds een burger van Kampen of iemand die zich het burgerrecht had verwor-

ven, aanspraak kon maken, was het recht vee te laten weiden op de stadswelden die ten westen van de stad lagen, de zogeheten Broeken en Maten. Dit weidegebied werd door de Utrechtse bisschop Hendrik van Vianden (1252-1267) aanzienlijk uitgebreid door een gift in land, welke gift in 1284 door zijn opvolger, elect Jan van Nassau, bevestigd werd¹²⁹. In deze bevestigingsoorkonde wordt alleen het Sint Nicolaasbroek bij naam genoemd, een gebied gelegen ten noorden van de Zwartedijk en de Sint Nicolaasdijk. In dezelfde oorkonde wordt echter ook gesproken van weiden en visgronden die rondom de stad gelegen waren en die eveneens aan de stad geschonken werden. Deze gronden omvatten waarschijnlijk het Haatland, een door dijken omgeven gebied ten noordwesten van Kampen, de Greente, een strook grond gelegen tussen het Haatland en de IJssel, en de Melm, een laaggelegen weide tussen het Haatland en de Zuiderzee. Waar

De verdeling van de Broeken en Maten.

de visgronden gelegen hebben wordt uit de oorkonde niet duidelijk.

In 1363 werd Kampen wederom begunstigd. Bij de verdeling van de marke Mastenbroek in dat jaar zag Kampen af van zijn aandeel en ontving van bisschop Jan van Arkel ter compensatie de Kampereilanden met het recht van aanwas¹³⁰. Dank zij dit recht heeft Kampen zijn territorium ten noorden van de stad in de loop der tijden sterk kunnen uitbreiden. Aanvankelijk zullen de gronden van het Kampereiland vanwege hun drassigheid onbewoond zijn geweest en zullen zij alleen in de zomer door boeren bewerkt zijn. Eerst later heeft men zich hier permanent gevestigd en is de grond verdeeld in grote stukken bouw- en weideland die door de stad aan de boeren die er op woonden verpacht werden¹³¹.

Aan de overzijde van de IJssel lag nog een stadswede, de Zeveningen genaamd, een stuk grond gelegen in de vork gevormd door het Rechter- en het Ganzendiep. Hier werden de ter dood veroordeelden terechtgesteld en hun lichamen aan de hier opgestelde galg gehangen of aan het rad gebonden.

Het weiderecht dat de burgers op al deze gronden — de Kampereilanden uitgezonderd — bezaten, oefende een zo grote aantrekkingskracht uit op mensen van buiten en van binnen de stad, dat het stadsbestuur zich genoodzaakt zag in 1559 het weiderecht te beperken. Voortaan werd onderscheid gemaakt tussen Grootburgers en Kleinburgers. Alleen aan de eerste groep werd weiderecht verleend, zodat voor het verkrijgen van het Grootburgerschap een groter bedrag moest worden neergelegd dan voor het

Kleinburgerschap. Na 1678 werd dit laatste recht zelfs gratis verleend. Voorwaarde voor het verkrijgen van het Grootburgerschap was het wonen binnen de muren van de stad. Om de burgers buiten de muren en de inwoners van Brunnepe niet te benadelen werd voor hen het Buitenburgerschap ingesteld. De Buitenburgers hadden het recht de stadswelden te gebruiken, maar met een kleiner aantal stuks vee dan de Grootburgers. Bovendien mochten zij geen beesten laten weiden in de Broeken die exclusief gereserveerd waren voor de Grootburgers. Deze Broeken waren verdeeld in vier delen: Buitenbroek, Broerbroek, Celle- of Cellebroersbroek en Bovenbroek, bereikbaar via de Uiter- of Kalverhekkeweg, de Broederweg, de Horst- of Cellebroedersweg en de IJsseldijk en Bovenbroekweg. Elk deel behoorde bij een van de vier wijken waarin de stad verdeeld was en de burgers mochten hun vee alleen in dat gedeelte van de Broeken laten weiden dat bij de wijk behoorde waarin zij woonden. Iedere burger had recht op het gebruik van een gedeelte van de weide, uitgedrukt in een aantal scharen, waarop hij zijn runderen, varkens of ganzen kon laten rondlopen.

De burgers die van het weiderecht gebruik maakten en die een agrarisch bedrijf hadden, mochten niet zelf op de weiden wonen, maar waren verplicht binnen de stadsmuren te verblijven. In de zomer trok men daarom dagelijks de stad uit naar het grasland waar het vee liep te grazen. In de winter werden de beesten binnen de stad gehaald en op stal gezet. De stadswelden werden vervolgens onder water gezet, dit ter verhoging van de vruchtbaarheid door de sliblaag die tijdens elke inundatie werd afgezet. Deze gang van zaken verklaart het in het oog vallende agrarische element binnen de stad, een grote groep agrariërs te midden van de burgerij waarvan woonhuis en bedrijfsruimten gescheiden waren van de weidegronden die buiten de stad lagen¹³². Om toch de bedrijfsuitoefening zo efficiënt mogelijk te kunnen uitoefenen hadden de meeste koeboeren, zoals dit agrarisch deel van de Kamper bevolking genoemd werd, zich in het nieuwste stadsdeel gevestigd. Slechts enkele koeboeren woonden en werkten in de oude binnenstad.

De Oudestraat met links de Plantage en de Nieuwe Toren en rechts het Oude en Nieuwe Raadhuis, door J. de Beijer (?), circa 1750. Pentekening, 16 x 24 cm (Gemeente Archief Kampen, Topografische atlas nr. 665).

V. Een periode van verval, 1560-1830

Na 1560 werden de symptomen van de naderende neergang steeds sneller en steeds duidelijker zichtbaar. Handel en industrie namen af. Het inwonertal bleef nagenoeg constant. In 1675 woonden ongeveer 6000 mensen in de stad, in 1748 was dit aantal teruggelopen tot 5370. Daarna trad er een lichte stijging op. In 1795 telde de stad 6214 inwoners. Twintig jaar later werden ongeveer 7000 inwoners geteld die over circa 1400 huizen verspreid woonden. Van deze 7000 personen woonden er ruim 1000 buiten de stadsmuur, in Brunnepe of op van de stad gepachte landerijen¹³³.

De oorzaken van deze achteruitgang waren, zoals gezegd, van velerlei aard. De opkomst van Holland en Zeeland had een einde gemaakt aan de rol die Kampen als bemiddelaar in het internationale handelsverkeer ruim twee eeuwen had gespeeld¹³⁴, terwijl zijn positie als handelsstad tevens steeds meer bedreigd werd door de toenemende verzanding van de IJsselmonden. Het stadsbestuur heeft nog wanhopige pogingen gedaan de IJssel bevaarbaar te houden, doch zonder een enkel resultaat, wat men ook probeerde. In 1597 werd zelfs besloten een geheel nieuwe waterweg naar de Zuiderzee te graven. De Reve, die tot een smal watertje was vervallen, werd rechtgetrokken, uitgediept en over een grote afstand verbreed. Tevens werd de vaargeul een flink eind doorgetrokken in de bodem van de Zuiderzee. Na twee jaar aan dit project gewerkt te hebben kon het eerste schip vanuit de Zuiderzee de Reve opvaren en afmeren bij de Cellebroederspoort.

Het optimisme dat in 1599 naar aanleiding van de openstelling van de Reve hoogtij vierde, bleek echter te voorbarig. De Reve werd vanwege dichtslibbing weldra onbevaarbaar voor grote schepen en de stad moest opnieuw proberen een goede uitweg naar zee te verkrijgen. In 1624 werd een nieuwe baggermolen aangekocht om het Rechter- of Kamperdiep en het Zuiderdiep uit te baggeren. Toen dit mislukte werd het Zuiderdiep afgedamd met als gevolg dat binnen korte tijd deze IJsselarm geheel dichtslibde waardoor de Vossenwaard verbonden werd met het gebied ten westen van de stad. Men begon zich nu geheel te concentreren op het bevaarbaar maken van het Rechterdiep. Tot ver in de achttiende eeuw zou men hiermee bezig zijn. Pas na de Franse tijd werd met de aanleg in 1830 van twee bijna twee en een halve kilometer lange dammen in de Zuiderzee bij het Keteldiep en met de afdamming van het Noorderdiep de situatie aanmerkelijk verbeterd; maar toen was de IJssel niet belangrijk meer en hadden Rijn en Waal de functie van de IJssel als transitroute tussen Duitsland en de Noordzee overgenomen.

Naast deze economische en natuurlijke factoren is Kampen ook het slachtoffer geworden van de politieke en militaire gebeurtenissen. In 1572 werd de stad belegerd door prinsgezinde troepen onder leiding van graaf Willem van den Bergh, de zwager van Willem van Oranje. De stad gaf zich na korte tijd over. Enige maanden later moest Van den Bergh het veld ruimen voor de oprukkende troepen van Don Frederik. Zes jaar later, na een belegering van enkele maanden, waarbij een groot stuk stadsmuur in puin werd geschoten, de Hagen grotendeels werd platgebrand en Brunnepe veel schade had geleden, werd de stad opnieuw prinsgezin, nu voorgoed. Een beeldenstorm volgde in de Boven- en Buitenkerk. De kloosters werden door de stad in beslag genomen en de broeders en zusters moesten de stad verlaten (1581). De kloostergebouwen werden afgebroken of ingericht voor andere doeleinden.

De ervaringen die waren opgedaan bij de belegeringen van 1572 en 1578 werden door het stadsbestuur aangegrepen om de verdedigingswerken, die ten enenmale ontoereikend waren gebleken, te vernieuwen en ingrijpend te versterken. Een gedeelte van de verwoeste Hagen werd gebruikt voor de aanleg van een bolwerk voor de Hagenpoort. De rest van de Hagen werd nagenoeg geheel afgebroken om toekomstige belegeraars het gebruik er van

als aanvalsbasis te ontnemen. Ook bij de andere stadspoorten en op de hoeken van de IJssel en de stadsmuur werden tussen 1580 en 1584 aarden wallen en bastions aangelegd, waarbij men uitging van een plan van de Alkmaarse vestingbouwdeskundige Adriaan Anthoniszoon¹³⁵. Aan de overzijde van de IJssel werd ook een versterking gebouwd. Een schans moest hier de toegang tot de stad via de IJsselbrug beschermen¹³⁶.

De verbetering en modernisering van de stedelijke verdedigingswerken hebben de Kampenaren niet veel geholpen. In 1672 moest de stad een Frans bezettingsleger binnen haar muren toelaten. Hoewel dit leger het jaar daarop weer vertrok, betekende het Franse optreden een gevoelige slag voor de stad. Na eerst de burgers volkomen te hebben uitgeperst, verwoestten de Fransen bij hun vertrek de Leeuwentoren, de Kalverhekkendoort, de IJsselbrug en een gedeelte van de stadsmuur. Ook de Hagen heeft het optreden van de Fransen niet overleefd. De restanten van het voorstadje werden door hen met de grond gelijk gemaakt. Pas in de twintigste eeuw zou hier weer een vorm van bewoning ontstaan.

De periode die volgde op de Franse bezetting van 1672 werd een van de donkerste uit de geschiedenis van Kampen. De stad kreeg enorme schulden. Een groot gedeelte van de burgerij trok weg en vestigde zich elders, met name in Amsterdam. Een groot aantal woningen kwam leeg te staan waarvan vele tot krotten vervielen. Tenslotte werd in de achttiende eeuw een deel ervan opgeruimd en de verkregen ruimte veranderd in een plein dat later de Plantage genoemd zou worden.

Alleen aan de textielnijverheid was het te danken dat de stad in de zeventiende eeuw aan een totaal verval kon ontsnappen. Dank zij het protectionistisch optreden van het stadsbestuur, de energieke pogingen die ondernomen werden om lakenondernemers uit Leiden en andere textielsteden aan te trekken en de vele gunstige arbeidsvoorwaarden die de nieuwkomers in het vooruitzicht gesteld werden, wist deze industrie het hoofd boven water te houden. De kapel van het voormalige Sint Agnesklooster op de Vloeddijk werd tot een volmolen omgebouwd. Enige jaren later werden twee nieuwe volmolens gebouwd op het bolwerk buiten de Venepoort, dit om het bereidingsproces van de lakens sneller te laten verlopen. In 1627, en wederom in 1652 kregen de lakenondernemers toestemming buiten de stadsgracht (bij de Cellebroederspoort en de Hagenpoort) ramen te bouwen, daar het kerkhof van het voormalige Sint Brigittenklooster te klein was geworden om voldoende ramen te kunnen herbergen. Bovendien werd in 1627 in voornoemd klooster ook een werkhuis opgericht waar arme kinderen de dag doorbrachten met weven en spinnen voor de lakenondernemers. Tevens fungeerde dit klooster als plaats waar de lakens gezegd en opgeslagen werden.

In de loop van de achttiende eeuw werd de lakennijverheid geleidelijk vervangen door de duffel- en trijpweverijen, de enige industrieën die nog een redelijke vorm van bestaan gaven. Veel meer dan locale en regionale betekenis hadden ze echter niet.

Dit gold trouwens ook voor het marktverkeer. De vroege vaders van Kampen probeerden ter compensatie van de verloren gegane internationale en nationale handel Kampen tot een verzorgingscentrum te maken voor de directe omgeving en het platteland zoveel mogelijk aan zich te binden. Ten bate van het marktverkeer werd daarom in 1627 de grote ommuurde tuin van het voormalige Minderbroedersklooster afgebroken en tot een marktterrein herschapen. In 1629 werd het plein bestraat en twee jaar later werd ter hoogte van het plein een steiger in de Burgel gebouwd, zodat ook schepen de markt konden bereiken. In 1630 werd de zomerjaarmarkt, die op de achtste dag na Pinksteren begon, van de Oudestraat naar het nieuwe marktplein overgebracht. Door dit alles kreeg dit stadsdeel een belangrijker functie, mede ook omdat enige tijd daarvoor al het oude kerkhof van de minderbroeders door de stad overgenomen en tot een klein plein (de huidige Botermarkt) was omgevormd. In 1593 werd hier een nieuw vleeshuis gebouwd ter vervanging van het oude vleeshuis in de Oudestraat.

De rampzalige situatie waarin de stad in de achttiende en begin negentiende eeuw verkeerde had tot gevolg dat

een groot gedeelte van de burgerij in bittere armoede leefde. In 1814 bedroeg het aantal burgers dat van de bedeling leefde 1000-1200, een schrikbarend aantal wanneer men bedenkt dat Kampen in dat jaar nauwelijks 7000 inwoners telde. Het stadsbestuur was dan ook volstrekt niet bij machte adequaat te reageren en in de situatie verandering te brengen. Om de groeiende werkloosheid en het steeds toenemende bedelen tegen te gaan werd in 1805 een deel van het voormalige Sint Annaklooster omgevormd tot een werkhuis waar met breiwerk, spinnen en touwpluizen wat verdiend kon worden. Daarnaast boden het Heilig Geestgasthuis, het Verenigde Sint Geertruids- en Sint Catharinagasthuis en enige hofjes (in Kampen aangeduid als vergaderingen) een zekere verlichting. Goedbedoelde pogingen, maar volstrekt ontoereikend om aan de ontstellende armoede het hoofd te bieden. Eerst na 1830 zou als gevolg van een economische opbloei de armoede teruggedrongen worden en de werkgelegenheid sterk toenemen.

De slechte financiële toestand van de stad maakte het onmogelijk de geldverslindende stadsmuren te onderhouden. Bovendien was men tot het inzicht gekomen dat de veranderingen in militaire tactiek en strategie het bestaan van een nog uit de middeleeuwen daterende stenen muur overbodig maakten. Steeds luider werd dan ook de roep om de muren te slopen. In 1803 sneuvelde de Zwanenpoort, die na de sloop van de oude muur langs de Burgwal eeuwenlang een verloren bestaan had geleid. Bij een bezoek aan de stad in 1809 gaf koning Lodewijk Napoleon op verzoek van de burgerij alle vestingwerken aan de stad om daarmee naar haar goeddunken te handelen. Er was echter een beperkende voorwaarde: de muur aan de waterzijde moest voldoende hoog blijven om als waterkering te kunnen dienen en het gevaar van overstromingen te verminderen. De sloop van de muur tussen IJssel en Venenpoort in 1812 luidde het begin in van de algehele ontmanteling van de muur aan de landzijde, hoewel het nog even zou duren voordat men het werk grootscheeps begon aan te pakken, daar de bolwerken lange tijd in trek waren bij de welgestelde burgerij die er theehuisjes en theekepelletjes liet neerzetten. Tussen 1830 en 1834 werden de verdedigingswerken tussen de Hagen- en Broederpoort gesloopt en werd de verkregen ruimte in een plantsoen omgevormd. In de veertiger jaren volgde de aanleg van een plantsoen ten zuiden van de Broederpoort. Tussen 1863 en 1867 werd dit plantsoen door J.D. en L.P. Zocher opnieuw aangelegd, waarbij toen de laatste restanten van de stadsmuur aan de landzijde weggeruimd werden. Van de vier poorten aan de landzijde sneuvelen er twee: de Venenpoort in 1843 en de Hagenpoort in 1893. De Broeder- en Cellebroederspoort bleven gespaard, waarschijnlijk omdat toentertijd de Cellebroedersweg en de Broederweg minder drukke en belangrijke invalswegen waren dan de IJsseldijk en de Noordweg.

Ook aan de waterzijde vonden grote veranderingen plaats¹³⁷. De grond tussen IJsseloever en IJsselmuur werd aanvankelijk door de stad verhuurd aan particulieren die het gebied voor allerlei doeleinden gebruikten: opslag van mest, verbouwen van groenten, bouwen van schuren. De binnenzijde van de muur werd gebruikt om er stallen, schuren en eenkamerwoningen tegen aan te bouwen. De economische opbloei en de daarmee gepaard gaande toename van de werkgelegenheid en van de bevolking, die in de dertiger jaren van de negentiende eeuw inzetten, hadden grote consequenties voor de verdedigingswerken langs de IJssel. Om meer ruimte te krijgen bij de brug werd in 1837 de Vispoort gesloopt, waarmee het sein werd gegeven tot een algehele ontmanteling. In 1838 werd de muur tussen Botervatsteeg en Louwenpoort gesloopt om zodoende een bredere kade te krijgen. Het stadsbestuur hoopte hiermee meer handel aan te trekken en het meren van beurt- en vrachtschepen te vergemakkelijken. Tussen 1840 en 1860 tenslotte werd nagenoeg de gehele IJsselkade tussen Koornmarktspoort en Buitenhaven volgebouwd met woningen en pakhuizen waardoor een gesloten IJssel-front ontstond en de stadsmuur grotendeels aan het oog onttrokken werd. Het stadsbestuur weigerde aanvankelijk de nieuwe bewoners toe te staan de muur waaraan hun huizen waren vastgebouwd te slechten of van doorgangen te voorzien om zo ruimte te creëren voor tuinen en achter-

uitgangen. Het handhaafde de regel dat de muur minimaal drie en een halve meter hoog en 33 centimeter dik moest blijven om als waterkering te kunnen blijven functioneren. Na 1890 liet men deze voorwaarde echter los zodat sedertdien grote stukken van de IJsselmuur gesloopt zijn.

Na 1830 zou, zoals gezegd, de conjunctuur verbeteren. Het vrijwel ontbreken van goede verkeersverbindingen werd drastisch aangepakt. Beurtdiensten werden geopend. Tussen 1826 en 1830 werd de Ketelmond uitgediept en werden twee 2500 meter lange kribben aangelegd die in de Zuiderzee uitstaken. In 1839 werden de kribben verlengd met 900 meter waarbij puin van de afgebroken stadsmuur gebruikt werd. In 1828 werd de Kamperstraatweg naar Wezep gemoderniseerd. Negen jaar later volgde de aanleg van de weg Zwolle - Kampen, terwijl het jaar daarop de weg Kampen - Genemuiden gereed kwam. Het doel van al deze activiteiten was de infrastructuur te verbeteren en de stad een centrumfunctie te laten vervullen. Succes bleef niet uit. Tot aan het einde van de negentiende eeuw zou Kampen een periode van redelijke welvaart doormaken, te meer daar juist in deze zelfde periode de industrie weer van de grond kwam. Vooral de tabaksindustrie, in het bijzonder de sigarenindustrie, kwam tot grote bloei. In 1873 verdiende een derde deel van de werkende Kamper bevolking (de stad telde toen bijna 18.000 inwoners) zijn brood in deze industrie. Daarnaast gaf ook de metaalindustrie, waarvan rond het midden der negentiende eeuw de grondslag was gelegd, aan honderden Kampenaren werk. Met name emailleproducten vonden gretig afrek.

Rond de eeuwwisseling werd echter duidelijk dat aan deze halve eeuw van economische bloei een einde zou komen. Kampen moest steeds verder wijken voor de moordende concurrentie van binnen- en buitenlandse sigarenmakers. Het feit dat de stad over een weinig gedifferentieerde industrie beschikte begon dan ook steeds meer in haar nadeel te werken. Kampen zou de twintigste eeuw binnengaan met weinig hoopvolle verwachtingen.

*De Cellebroederspoort, door C.C.A. Last naar een tekening van C.H. Hein, midden 19e eeuw.
Detail van een litho, 30,5 x 43,5 cm (Gemeente Archief Kampen, Topografische atlas nr. 331).*

Noten

1. Dr. H.A. Visscher was zo vriendelijk het eerste hoofdstuk van enige kritische kanttekeningen te voorzien.
2. Voor een gedetailleerd verslag van de ontwikkeling van de fysisch-geografische situatie van Kampen en het mondingsgebied van de IJssel, zie Ente, IJsseldelta.
3. De IJssel mondde uit in de Zuiderzee via een vijftal armen, die afwisselend gebruikt werden als hoofduitgang: Zuiderdiep, Keteldiep, Kamper- of Rechterdiep, Noorderdiep en Ganze- of Grafhorsterdiep.
4. Muller, Oorkondenboek, II, nr. 766: '...piscariam sive tractum aquarum apud Campis...'. Zie ook Ter Kuile, Oorkondenboek, I, nr. 138.
5. Muller, Oorkondenboek, II, nr. 904: '...Ismahel sacerdos in Campen...' en '...octo mansos in Venio prope Campen...' ('Ismahel, priester in Kampen' en 'acht hoeven in het Veen bij Kampen'). Zie ook Ter Kuile, Oorkondenboek, I, nr. 171. Van Engelen van der Veen, Ontstaan, 66, vermoedt dat Kampen oorspronkelijk een dochterkerk van het aan de andere zijde van de IJssel ten zuidoosten van Kampen gelegen Wilsom is geweest en dat Kampen kort na 1213 een zelfstandige parochie is geworden.
6. Muller, Oorkondenboek, II, nr. 803. Zie ook Ter Kuile, Oorkondenboek, I, nr. 146.
7. Muller, Oorkondenboek, II, nr. 1180. Zie ook Ter Kuile, Oorkondenboek, I, nr. 210. Aan het dateren van de Kamper stadsbrief aan de hand van de stadsbrief van Ommen zitten heel wat haken en ogen. Heeringa schrijft in een noot bij de editie van de oorkonde voor Ommen in het Oorkondenboek Utrecht: 'Het schrift dezer oorkonde wijst op de 17de eeuw als den tijd van ontstaan; het restende deel van het zegel vertoont geen overeenkomst met dat van bisschop Otto III. Het stuk is dus als onecht te beschouwen, doch de inhoud kan juist zijn'.
8. Don, Archieven, I, reg.nrs. 1 en 2 en Muller, Oorkondenboek, III, nrs. 1243 en 1244. De twee privileges van koning Abel zijn de oudste documenten die zich in het gemeentearchief van Kampen bevinden. De Ommelandvaarders waren schippers die met hun koggen om Jutland heen naar de Oostzee voeren, in plaats van over land te trekken via Sleeswijk-Holstein.
9. Van den Bergh, Oorkondenboek, II, nr. 321.
10. Don, Archieven, I, reg.nr. 5a en Muller, Oorkondenboek, IV, nr. 2392.
11. Overijsselsche Stad-, Dijk- en Markeregten, 122 en 148.
12. Van der Heide, Gegevens, 192-197. Van der Heide baseert zijn mening op het feit dat onder de Sint Nicolaaskerk resten zijn gevonden van een romaans kerkje met een rond koor en twee apsiden, een bouwstijl die volgens Van der Heide alleen in het Midden-Rijng gebied wordt aangetroffen. Hij meent dan ook dat kooplieden uit het Rijnland de oudste bewoners van Kampen zijn geweest. Dit zou dan tevens het opmerkelijke gegeven verklaren dat de stad gebouwd is op een slappe ondergrond van veen en klei. Het was de kolonisten uit het Rijnland, zo zegt Van der Heide, er in de eerste plaats om te doen zo dicht mogelijk bij de IJsselmond een nederzetting te stichten, waarbij, naar hij veronderstelt, de bodemgesteldheid op de tweede plaats kwam, misschien zelfs over het hoofd is gezien. De onvaste bodem dreigde in de zeventiende eeuw haar tol te eisen. Het vierde torensegment van de Sint Nicolaaskerk, tussen 1563 en 1565 aan de toren toegevoegd, deed de fundamenteën van het torengedouw zo verzakken dat de toren uit het lood raakte en gevaarlijk naar voren begon te hellen. In 1685 echter slaagde een Amsterdamse timmerman er in de toren weer recht te trekken, hetgeen wel ten koste ging van de zijbeuken, waarvan de westelijke uiteinden in verband met de werkzaamheden gesloopt moesten worden, zodat de toren aan drie kanten vrij kwam te staan.
13. Helperi Kimm, Bijdrage.
14. Kok, Proeve, 149-153 en 182. Zie in dit verband ook de toponiemen Hollanderakker voor een deel van Kamperveen en Hollanderbroek, een oude naam voor Oldebroek.
15. Van Engelen van der Veen, Ontstaan, 70-92.
16. Slicher van Bath, Mensch en land, 5.
17. Kossmann-Putto, Rapport, 2-5. In 1374 regelde de abdis van Essen de betaling der tijnsen van de abdijgoederen in Mastenbroek. Zij machtigde haar ambtman in Salland deze tijnsen te ontvangen te Kampen in dat 'orthuys' dat 'Pilgrim Morren toe hoert' (Register van Charters, I, nr. 183). Uit waarschijnlijk het einde der veertiende eeuw dateert een tweede vermelding van de abdij van Essen: 'Herman van Jonne heft dien brief van der abbedissen van Essen de daer de Hollanschen van den hussen van den ende der Broderstrate uytwert mede quyt ghecoft sin also dat de abbedisse vors. ende oer capetel daer niet rechts an en behalden' (Don, Archieven, I, inv.nr. 7, fol. 133).
18. Fehrmann, Opkomst, 226-227.
19. Deze opmerking is natuurlijk ook van toepassing op de theorie van Kossmann-Putto. Zou een abbatiale hof gefungeerd hebben als prestedelijke kern, en zou de stad bij of rondom deze hof tot ontwikkeling zijn gekomen, dan zou dit op de een of andere manier uit het kaartbeeld naar voren moeten zijn gekomen, zoals bijvoorbeeld in Amersfoort en Zutphen het geval is. Zie Historische stedenatlas van Nederland, aflevering 2 (Amersfoort) en 3 (Zutphen).
20. Fasel, Topografie, 286-288; Verkerk, Kampen, 20-23. De argumenten die Fasel aanvoert en die door Verkerk deels worden overgenomen, om de hypothese dat de Broederstraat de grens is geweest van het oudst ommuurde gedeelte te bewijzen zijn zo gecompliceerd dat het niet mogelijk is deze bewijsvoering in dit exposé te ontrafelen. Verwezen zij naar het zeer onlangs in de Kamper Almanak verschenen artikel van Van Mierlo waarin de theorieën van Fasel, naar mijn mening afdoende, worden bestreden.
21. Fasel, Topografie, 281-282. Tussen 1317 en 1350 komt de benaming vloeddijk vijftien maal voor in de Oudste Foliant, een register bevattende acten van volontaire jurisdictie en andere zaken voor schepenen van Kampen afgelegd tussen 1316 en 1385. Van deze vijftien vermeldingen hebben er zeven zonder enige twijfel betrekking op de grote Vloeddijk langs de Burgel (Kossmann-Putto, Kamper schepenacten, nrs. 255, 388, 411, 451, 487, 496, 521). Van de overige acht vermeldingen is in zeven gevallen niet duidelijk wat men zich bij het woord vloeddijk moet voorstellen (Kossmann-Putto, Kamper schepenacten, nrs. 253, 386, 501, 763, 819, 820, 821). Het betreft hier verkopen en verhuren van stukken van een vloeddijk, of het betreft erftijnsen die rusten op stukken van de vloeddijk of op huizen die op de vloeddijk gelegen zijn. Waarschijnlijk hebben wij hier te maken met voorbeelden van hoe het wonen op een dijk, in dit geval de Vloeddijk, en het hebben van dijkplicht leidt tot het beschouwen van het desbetreffende gedeelte van de dijk als particulier bezit. Zie ook Van Mierlo, Ontwikkeling, 223-224. Voor de theorie van Fasel pleit misschien alleen de vermelding uit 1319 (Kossmann-Putto, Kamper schepenacten, nr. 51).
22. De Geerstraat (vermeld in 1329, Kossmann-Putto, Kamper schepenacten, nr. 323) heette oorspronkelijk de Geert van der Aastraat en is genoemd naar Geert van der Aa, lid van de in die tijd zeer vooraanstaande familie van der Aa (zie het register van persoonsnamen bij Kossmann-Putto). De Morrensteeg (vermeld in 1335, Kossmann-Putto, Kamper schepenacten, nr. 503) is genoemd naar een lid van het eveneens zeer voorname Kamper geslacht Murre of Morre. De Sint Jacobsteeg wordt waarschijnlijk voor het eerst vermeld in 1334 (Overijsselsche Stad-, Dijk- en Markeregten, 146).
23. Van Mierlo, Ontwikkeling, 255-259.
24. Don, Archieven, I, inv.nr. 1142, fol. 22 en 69. Zie ook Don, Rechterlijk archief, inv.nr. 53, fol. 4 en 104. Van Mierlo, Ontwikkeling, 230, weet nog te melden dat men tijdens rioleringswerkzaamheden in 1981/82 in de ondergrond van de Botervatsteeg een grote concentratie van visgraten, rietresten en afvalresten heeft aangetroffen, een aanwijzing dat hier vroeger een water heeft gelegen.
25. Fehrmann heeft gemeend een bewijs voor de oorspronkelijke loop van de Burgel via de Botervatsteeg te kunnen vinden in een aantekening uit 1387 (Overijsselsche Stad-, Dijk- en Markeregten, 63) met daarin de opmerking 'dat men in den Haghen op die drie brede steghe die dwars dore ghaet de scepen ghenghen soelen tijmmeren steens dicke ende de pijlre anderhalven steens dicke ende drie stene breed ende de solen decken mijt pannen'. Cf. Overijsselsche Stad-, Dijk- en Markeregten, III: 'Int jaer ons Heren MCCCCLXXXVII op sente Peters ad Cathedram avont hebben scepen ende raet mijt oere ghemeijnte overdragen dat men in den Hagen op die brede steghe die dwars doer ghaet die die scepen ghenghen sal tijmmeren steens dicke ende die pijlre anderhalven steen dicke ende drie steene breed ende die zoelen mit pannen decken'. Fehrmann heeft deze twee passages geïnterpreteerd als zouden vroeger schepen door deze steeg gevaren hebben. Na de stadsuitbreiding in de veertiende eeuw zou deze sloot of gracht gedempt en in een steeg veranderd zijn (Fehrmann, Bijdrage, 129-130). Afgezien van het feit dat de Bredesteeg gelocaliseerd moet worden in het voorstadje de Hagen, zoals nog zal worden aangetoond, betekent mijns inziens 'sc(h)epen' hier schepenen en moeten deze twee passages zo gelezen worden dat de

schepenen de situatie ter plekke geïnspecteerd hebben, en dat zij, nadat zij de zaak goedgekeurd hadden, toestemming hebben gegeven om volgens vastomlijnde bouwvoorschriften de steeg te bebouwen.

26. Fasel, Topografie, 285. Een andere zijarm, de Enk genaamd, lag ten zuiden van Kampen. Hij werd rond 1300 afgedamd in verband met werkzaamheden aan de IJsseldijk.
27. Een aanwijzing dat de Reve inderdaad een oude IJsselarm kan zijn geweest is misschien het feit dat dit watertje naast de grote IJsselmonden en de Enk voorkomt op een kaart uit 1556 van Jasper Adriaanszoon en op een kaart uit 1652 van Nicolaas ten Have (Beide kaarten zijn gepubliceerd in Kok, De 'Kamper-uien', 32-33). Deze twee kaarten zijn op last van het stadsbestuur vervaardigd, speciaal met de bedoeling een duidelijk overzicht te krijgen van het mondingsgebied van de IJssel. Opmerkelijk is echter dat op de bodemtypenkaart van de IJsseldelta (zie Ente, IJsseldelta, 160) geen sporen zichtbaar zijn van deze oude IJsselbedding. Zie ook de keur uit 1413 waarin bepaald wordt dat geen mest mag worden vervoerd 'in die weteringe die uter Reve an die stat ghaet' (Overijsselsche Stad-, Dijk- en Markeregten, 201).
28. Kossmann-Putto, Kamper schepenacten, nr. 306: '...et dedit Nicolao suo filio dimidiam hereditatem a Magna Platea usque ad Burgvale (1328)' ('...en hij gaf aan zijn zoon Nicolaas een half erf strekkende van de Oudestraat tot aan de Burgwal'). Zie ook nr. 659: '...beyde van erve ende van huseken van der Olderstraten an dien Burgwael (1338)' en nr. 713: '...van der Olderstrate an dien Burwael... (1340)'.
29. Kossmann-Putto, Kamper schepenacten, nr. 51.
30. Overijsselsche Stad-, Dijk- en Markeregten, 16. Er zijn twee aanwijzingen dat de Hofstraat jonger is dan de Nieuwstraat. In de eerste plaats deelt de Nieuwstraat het terrein tussen Burgwal en Oudestraat keurig in twee gelijke delen, terwijl de Hofstraat op haar beurt het terrein tussen Nieuwstraat en Oudestraat in tweeën verdeelt. In de tweede plaats zou de Hofstraat de naam Nieuwstraat gekregen hebben ter onderscheiding van de Oudestraat als zij eerder dan de Nieuwstraat zou zijn aangelegd.
31. De Hofstraat ontleent haar naam niet aan het feit dat zij naar een hof, in dit geval een abbatiale hof (zie noot 17), loopt, maar aan het feit dat zij aangelegd is dwars door tuinen (hoven) die behoorden bij de aan de Oudestraat gelegen percelen. Vergelijk de situatie in de Buitenhof waar een Buitenhofstraat voorkomt en waar op een zelfde wijze achtertuinen in tweeën zijn gedeeld.
32. De enige dissonant in dit harmonieuze stratenpatroon is de Extersteeg (in de negentiende eeuw verbreed en omgedoopt tot Burgwalsteeg). Deze steeg loopt niet parallel met de Sint Jacobsteeg, de Morrensteeg en de Geerstraat. Een verklaring is vooralsnog moeilijk te geven.
33. Vergelijk de vooruitgeschoven positie van het stadhuis van Haarlem ten opzichte van de grote doorgaande weg de Koningstraat, Historische stedenatlas van Nederland, aflevering 1 (Haarlem), 7. Het niet recht doorlopen van de Nieuwstraat ter hoogte van de Broederstraat is voor Fasel een van de argumenten voor zijn stelling dat de Broederstraat en niet de Botervatsteeg de grens is geweest van het oudst ommuurde gedeelte (Fasel, Topografie, 289).
34. Don, Archieven, I, inv.nr. 3, fol. 138, 272 en 273.
35. Don, Archieven, I, inv.nr. 3, fol. 140.
36. Overijsselsche Stad-, Dijk- en Markeregten, 15.
37. Ook Van Mierlo, Ontwikkeling, 251, brengt het graven van de half-ronde stadsgracht en de vele uitgaven ten behoeve van steenaankopen met elkaar in verband, maar hij veronderstelt dat de werkzaamheden aan de gracht en de muur verband houden met een stadsuitbreiding tussen Gasthuisstraat/Houtzagerssteeg en de Botervatsteeg.
38. Overijsselsche Stad-, Dijk- en Markeregten, 85.
39. Overijsselsche Stad-, Dijk- en Markeregten, 226. Zie ook Schilder, Digestum Vetus, nr. 103 (1456).
40. Zie Van Mierlo, Ontwikkeling, 229, voor een afbeelding van een kaart van Openbare Werken van Kampen met daarop ingetekend de gevonden stadsmuur. Op bladzijde 251 van zijn artikel komt Van Mierlo met de zeer verrassende mededeling dat in 1979 bij rioleeringswerkzaamheden in de Oudestraat ten noordwesten van het raadhuis een zwaar funderingswerk is gevonden. Tussen Gasthuisstraat en Botervatsteeg lag in het midden van de straat op circa 150 cm. onder het maaiveld een fors fundament voorzien van op onregelmatige afstand er koud tegenaangemetselde stevige beren. Van

Mierlo concludeert dat dit funderingswerk afkomstig is van een rond 1324/5 gebouwde stadsmuur. In 1337 werd deze muur afgebroken en enkele meters verderop weer opgebouwd. Een dergelijke gang van zaken is echter zo onwaarschijnlijk dat we ons moeten afvragen of het fundament wel afkomstig is van een stadsmuur en of we hier niet te maken hebben met een grond- of waterkerende muur die na de bouw van een volwaardige stadsmuur langs de IJssel overbodig werd en daardoor afgebroken kon worden.

41. Het is gebruikelijk dat na een stadsuitleg de nieuwe stadspoorten de naam overnemen van de oude poorten die zij vervangen. Voorbeelden in Kampen zijn de Venepoort, Broederpoort en Kalverhekkendoort. Naar analogie kan men dan stellen dat de Hagenpoort aan het einde van de Oudestraat bij de Buitenhaven zijn naam ontleend heeft aan zijn voorganger, de Hagenpoort bij de Botervatsteeg, aan het begin van de oude Hagen.
42. Van Mierlo, Ontwikkeling, 221 en 247 en Fasel, Topografie, 295. Voor een uitgebreid archeologisch verslag van de opgravingen op de Koornmarkt zie Van der Heide, Opgraving.
43. Fehrmann en Ter Kuile, Bouwgeschiedenis.
44. Arent toe Boecop, Croenick, 268: 'In dyt sellive iaer 1344 gonde byscop Jan van Arkel dye stat Campen dat sye een stuckke vant Kerrickhoff nemen mochten tot haer nye stadthuis dat sye by Sint Nicolaeskerricke tymmerden'. Volgens Fehrmann, Kampen, 50, werd dit gebouw ook wel de Hof genoemd.
45. Kossmann-Putto, Kamper schepenacten, nr. 370.
46. Don, Archieven, I, inv. nr. 3, fol. 137. Zie ook Van Mierlo, Ontwikkeling, 237-239.
47. Om zijn theorie dat de Broederstraat vanouds een grensstraat is geweest niet tegen te spreken heeft Fasel middels ingewikkelde redeneringen trachten aan te tonen dat het Oude Raadhuis, de vismarkt en het Heilig Geestgasthuis oorspronkelijk in de buurt van de Sint Nicolaaskerk gelegen hebben en eerst later verplaatst zijn. Er is echter geen enkele reden aan te nemen dat deze instellingen ooit ergens anders gelegen hebben dan op de plaats waar zij blijkens de beschikbare gegevens altijd gelegen hebben.
48. Overijsselsche Stad-, Dijk- en Markeregten, 77-78.
49. Was de omgeving van de Vispoort en de IJsseloever dus duidelijk het economisch en bestuurlijk centrum, de Morrensteeg en het gedeelte van de Burgwal dat op deze steeg aansloot waren toentertijd een centrum van vermaak. Op de hoek Morrensteeg Burgwal stond een stoof. Dat deze stoof in die tijd meer was dan een openbare gelegenheid waar men zich bij het open vuur kon warmen blijkt uit een bepaling van 1456 waarin de rechter opdracht krijgt er op toe te zien dat de hoeren die zich in de Morrensteeg en bij de stoof ophielden weggejaagd zouden worden en uit een bepaling uit 1469 waarin de eigenaar van de stoof verboden wordt na elf uur 's avonds nog bier te tappen (Schilder, Digestum Vetus, nrs. 91 en 562).
50. Don, Archieven, I, inv.nr. 2320. In een schepenoorkonde uit 1318 komt het gasthuis voor onder de naam 'Hospitale' (Kossmann-Putto, Kamper schepenacten, nr. 34). In 1325 legateert Johannis Slade aan de Sint Nicolaaskerk, Het Minderbroedersklooster en het gasthuis elk tien pond 'ad structuram' (Kossmann-Putto, Kamper schepenacten, nr. 213).
51. Don, Archieven, II, reg.nrs. 6 en 7.
52. Don, Archieven, II, reg. nr. 827.
53. Muller, Oorkondenboek, V, nr. 2946. Zie ook Ter Kuile, Oorkondenboek, III, nr. 489.
54. Kossmann-Putto, Kamper schepenacten, nr. 123.
55. Kossmann-Putto, Kamper schepenacten, nr. 213. Voor een uitvoerig verslag van de Minderbroeders in Kampen en de rol die zij in het stedelijk leven hebben gespeeld zie Verkerk, Kampen.
56. Overijsselsche Stad-, Dijk- en Markeregten, 39-40.
57. Overijsselsche Stad-, Dijk- en Markeregten, 16.
58. Overijsselsche Stad-, Dijk- en Markeregten, 15.
59. Overijsselsche Stad-, Dijk- en Markeregten, 111 en 115.
60. Overijsselsche Stad-, Dijk- en Markeregten, 218.
61. Vergelijk bijvoorbeeld de situatie in Breda, Haarlem en Zutphen.
62. Overijsselsche Stad-, Dijk- en Markeregten, 85-86.

63. Kossmann-Putto, Kamper schepenacten, nrs. 900-902.
64. Don, Archieven, I, inv.nr. 3, fol. 52. Zie ook Grooten, Kloosterge-
loften, 16-17.
65. Don, Archieven, I, inv.nr. 3, fol. 202 en 203. Zie ook Van Mierlo,
Ontwikkeling, 221, 257-258. Vergelijk echter de opmerking op blad-
zijde 253.
66. Moerman, Plaatsnamen, 243: 'Vanc, het vangen, dat wil zeggen het
omsluiten, winnen, begrenzen van een stuk land. Als tweede lid in
bivanc, seefanc en wiltvanc'. In de bronnen worden Wildfang en
Wildgang naast elkaar gebruikt. Zowel Fasel als Van Mierlo zijn het
er over eens dat eind veertiende eeuw en in de vijftiende eeuw de
Wildfang gelegen heeft ten noorden van de Onze Lieve Vrouwekerk,
tussen Oudestraat en IJssel. Op grond van eerder ingenomen stand-
punten zijn zij echter gedwongen te bewijzen dat de Wildfang
oorspronkelijk elders in de stad (voor Fasel bij de Venestraat, voor
Van Mierlo bij de Vispoort) gelegen heeft en eerst in een later
stadium naar het noorden is verplaatst. Zie Fasel, Topografie, 299-
302 en Van Mierlo, Ontwikkeling, 235-237 en 254-255.
67. In de zeventiende eeuw wordt de muurtoren tussen de Hagen- en
Kalverhekenpoort ook Wildgang genoemd (zie onder andere de
stadsplattegrond van Blaeu). Ter onderscheiding wordt de Wildgang
aan de Buitenhaven de 'Olde Wiltfanc' genoemd. Zie Van Mierlo,
Ontwikkeling, 255. In 1525 verhuren de twee weidemeesters op
Zeveningen, een tussen Ganzendiep en IJssel gelegen stadswide, de
stadsschuur op de Wildgang en geven toestemming bij de schuur een
'berch' (?hooi- of molenberg) aan te leggen (Don, Archieven, I, inv.
nr. 1142). Mogen we hieruit afleiden dat ook op Zeveningen een
Wildgang heeft gelegen?
68. Kossmann-Putto, Kamper schepenacten, nrs. 99-100.
69. Kossmann-Putto, Kamper schepenacten, nr. 60.
70. Kossmann-Putto, Kamper schepenacten, nr. 394.
71. Zie onze opmerkingen over de naam Waterstraat op bladzijde 17.
72. Kossmann-Putto, Kamper schepenacten, nr. 890.
73. Don, Archieven, I, inv.nr. 7, fol. 62. In circa 1395 geeft de stad geld
uit voor stenen voor herstelwerkzaamheden aan dat 'rondiel by den
Wiltvanch'.
74. Overijsselsche Stad-, Dijk- en Markeregten, 70-71 (1405): '...ende
die wert ende werdinne soelen dair toe eene maend lang op ten Wilt-
ganghe sitten in den stocke'. Zie ook Schilder, Digestum Vetus, nrs.
147, 265 en 453. Blijkens een acte uit 1333 (Kossmann-Putto,
Kamper schepenacten, nr. 465) heeft op de Wildgang een molen
gestaan: '...dat Maes Touslaegher zael gheven jaerlikes des manen-
daghes na Passcen Gosen van Campen vier gr. toe tinze van de
Molenberghe bi den Wiltganghe. Ende die Molenbergh zael wesen
alzoë bred als die twee bred zin ende van dien twen hoeve in
die IJsle toe ende nyet mer. Ende ware dat zake, dat die Molenbergh
en wech braeke jof dat die moele neyt ghaen en moechte, dat zael
wesen toer ... scepene kennesse, die daer coemen zoelen'. Voor een
tweede vermelding van de Molenberg zie Kossmann-Putto, Kamper
schepenacten, nr. 346. Nadere bijzonderheden over deze molen
ontbreken. Op de kaart van Van Deventer komt de molen niet meer
voor.
75. Arent Toe Boecop, Croenick, 217. Zie ook Fehrmann, Katholiek
Kampen, 175-178. Tijdens restauratiewerkzaamheden in de jaren 60
en 70 zijn in de muur van het koor van de kerk twaalf inzetstukken
van consoles teruggevonden. Waarschijnlijk waren deze consoles
bestemd voor beelden die de Twaalf Apostelen moesten voorstellen
en die hier vereerd werden ter herinnering aan de patroonheiligen
van de voorganger van de Onze Lieve Vrouwekerk.
76. Niettemin noemt Van Deventer op zijn karton de Onze Lieve Vrou-
wekerk een parochiekerk.
77. Fasel, Topografie, 294-295, 299-304, meent, zoals gezegd, dat in
1335 de IJsselmuur verplaatst is van de Oudestraat naar de IJssel.
Voor een weerlegging van zijn argumenten zie Van Mierlo, Ontwik-
keling, 249-250. Van Mierlo zelf, 247-250, meent te mogen stellen:
'reeds vroeg, doch zeker ruim voor 1313 moet de muur langs de
IJssel verplaatst zijn, hetgeen mogelijk werd gemaakt door aanslib-
bing tussen Bovenkerk en Vispoort'.
78. Don, Archieven, I, inv.nr. 7, fol. 22.
79. Zie bijvoorbeeld Don, Archieven, II, reg.nrs. 259 (1440) en 263
(1441).
80. Don, Archieven, I, inv.nr. 7, fol. 62.
81. Van Mierlo, Ontwikkeling, 245-246, wijst op de mogelijkheid dat de
knik in de muur veroorzaakt is door het feit dat bij de Gasthuisstraat
rond 1324 het einde van de stad lag en dat de muur, die ergens
tussen Gasthuisstraat en Houtzagerssteeg lag, hier aansloot op de
oude muur langs de IJssel.
82. Nogmaals dient er op gewezen te worden dat voor zover bekend tot
nu toe geen sporen van deze veronderstelde muur langs de Oude-
straat zijn gevonden. Bodemkundig onderzoek bij de Sint
Nicolaaskerk en op de Koornmarkt heeft geen overtuigend bewijs gele-
verd dat bij de Oudestraat een muur heeft gestaan.
83. In 1377 werden naar aanleiding van een opgave van burgers die
poortsleutels in hun bezit hebben de volgende poorten genoemd:
Vispoort, de poort van Dirk Gheien, de poort van Johan Water, de
poort van Ludeken heer Coeman, de Ghelmerspoort, de Johan
Morrenpoort, de poort van Johan van der Veen, de poort van Johan
Voorn, de Erntspoort, de poort van Wichman Kornkoper, de poort
van Coep Riet, de poort van Willam van de Thoerne, de Koorn-
markspoort, de Papenpoort, de Grote poort, de Hughe
Gruiterspoort, de Grote poort, de poort van Ernst van Holtsende, de
poort van Dirk de Rode, de Morrenpoort, de Hendrik Kennekens-
poort, de Meester Johanspoort, en de Fosye en Selleken Albertspoort
(Don, Archieven, I, inv.nr. 7, fol. 18). Opmerkelijk is dat de meeste
poorten genoemd zijn naar personen die in het laatste kwart van de
veertiende eeuw een belangrijke rol in het stadsbestuur en in de
stedelijke economie hebben gespeeld.
84. Don, Archieven, I, inv.nr. 7, fol. 48. Ook Van Mierlo, Ontwikke-
ling, 250, wijst op de uitgaven aan de muur gedaan tussen 1389 en
1392. Omdat hij echter al in een eerder stadium geconcludeerd heeft
dat de stadsmuur langs de IJssel van vóór 1313 dateert, interpreteert
hij het woord nieuw als vernieuwing; 'In de jaren tachtig zal men
dan de reeds een kleine eeuw oude muur hersteld of verbeterd
hebben. Vandaar het steenformaat dat eerder in de tweede helft van
de 14e eeuw thuishoort'. De naam Achter de Nieuwe Muren leest
Van Mierlo dan ook als Achter de Vernieuwde Muur.
85. Overijsselsche Stad-, Dijk- en Markeregten, 14: 'Voertmer is ienich
man die bouwen wil een steen huus bi der Oelden strate oft bi der
Waterstrate off bi enigher strate...'.
86. Kossmann-Putto, Kamper schepenacten, nrs. 641, 824, 829 (verge-
lijk nrs. 361, 378 en 495).
87. Don, Archieven, II, reg.nrs. 367, 542, 726, 954.
88. Don, Archieven, I, inv.nr. 7, fol. 22.
89. Zo ook Van Mierlo, Ontwikkeling, 250. Hij verklaart de naamsver-
andering echter als gevolg van de vernieuwing van de muur waar-
door een 'opwaardering van de Waterstraat' plaatsvond.
90. Zie noot 83.
91. Don, Archieven, I, inv.nr. 3, fol. 273. Het feit dat hier gesproken
wordt over Koornmarkt en niet over Koornmarkspoort is voor Fasel
een argument dat er toen nog geen poort, en dus ook nog geen stads-
muur was (Fasel, Topografie, 294. Vergelijk Van Mierlo,
Ontwikkeling, 249).
92. Zie noot 25 en Overijsselsche Stad-, Dijk- en Markeregten, 85-86.
93. Van deze drie kaarten geeft alleen de kaart van Van Deventer van
circa 1560 de feitelijke situatie weer. Toen Braun en Hogenberg hun
kaart van Kampen maakten (daarbij gebruikmakend van de kaart
van Van Deventer) was de Hagen, dat als gevolg van het beleg van
1572 zwaar beschadigd en voor een groot deel verwoest was, groten-
deels onbebouwd. Datzelfde geldt ook voor de kaart van Blaeu van
1649. Deze geeft de Hagen weer zoals het er in de vijftiende en
zestiende eeuw uitzag. Paulus Utenwael daarentegen, van wie
bekend is dat hij te Kampen is geweest om daar opmetingen te
verrichten voor zijn kaart, geeft een getrouwe weergave van de
Hagen zoals het er op het eind van de zestiende eeuw bijlag, name-
lijk bijna onbewoond en onbebouwd.
94. Don, Archieven, II, reg.nr. 37.
95. Don, Archieven, I, Rechterlijk archief, nr. 53, fol. 4. (Meijnesteeg,
1439), fol. 6 (Bredesteeg, 1439) en Don, Archieven, II, reg.nrs. 50
(Bredesteeg, 1391) en 216 (Cassensteeg, 1432).
96. Don, Archieven, II, reg.nr. 1237 (1531).
97. Schilder, Digestum Vetus, nr. 472.
98. In 1524 moet de Hagen door brand grotendeels verwoest zijn. Op 14
september van dat jaar namelijk beveelt het stadsbestuur dat de
bewoners van de verbrande huizen hun gevels en schoorstenen

- moeten stutten en dat de eigenaren binnen acht dagen moeten zeggen of zij hun huizen 'aantasten' dan wel 'liggen laten' zullen, daar anders de tijnsheeren die zullen 'aantasten' en 'behouden' (Fehrmann, Bijdrage, 136). Voor vermeldingen van verbrande huizen zie Don, Archieven, II, reg.nrs. 1143, 1144, 1146, 1154, 1166, 1167 en 1175. De brand heeft geen aanleiding gegeven het grondplan van de Hagen te herzien en een nieuwe structuur voor dit stadsdeel te ontwerpen.
99. In de zestiende eeuw werd Brunnepe bestuurd door een college van hoofdlieden bestaande uit een schepen, een raad en twee meentslieden. Zij woonden in Kampen en werden door de stad benoemd. In de veertiende eeuw moesten de leden van het college dat Brunnepe bestuurde nog geërfd zijn in Brunnepe, later hoefde dat niet meer (Fasel, Topografie, 307).
 100. Grooten, Kloostergeloften, 20 e.v.
 101. Blok, Bijdrage, 54-59. Zie ook Moerman, Plaatsnamen, 64-66. Het suffix *apa* duidt op een Germaanse of Keltische oorsprong.
 102. Fehrmann, Kampen, 27.
 103. Arent toe Boecop, Croenick, 484: 'Moet hyer verhallen, dat ick by dye stadt van Campen in een olt register hebbe gevonden dat int iaer 1416 bynnen dye stadt van Deventer 7000 communicanten, bynnen Campen 8000, bynnen Swolle myt syn carspel 7000 synnen ghewest'.
 104. Van der Woude, Noorderkwartier, I, 77-85.
 105. Van der Vlis, Bevolking, 13-14.
 106. De oudste vermelding van deze wijkindeling dateert van 1375. Tot aan de volkstelling van 1889 zou deze indeling gehandhaafd blijven. De wijkindeling van Kampen onderscheidt zich van de wijkindeling in vele andere steden in zoverre dat de grenzen van de afzonderlijke wijken zeer grillig verlopen en soms dwars door woonblokken heen lopen. Vooralsnog is hiervoor geen bevredigende verklaring te geven. Van Mierlo, Ontwikkeling, 245, suggereert dat de espelindeling ontstaan is vanuit de verschillende uitbreidingsfasen. Dit zou betekenen dat zowel Geerstraat, Sint Jacobsteeg en Houtzagerssteeg stadsgrenzen zijn geweest, hetgeen echter moeilijk, zeker gezien het kaartbeeld, aan te nemen is. Onderzoek naar de factoren die verantwoordelijk zijn geweest voor de vorming van de middeleeuwse wijkindeling is dringend noodzakelijk.
 107. Van der Woude, Mannen, 39.
 108. Fehrmann, Bijdrage, 135.
 109. Overijsselsche Stad-, Dijk- en Markeregten, 7.
 110. Pas in 1715 werden bij het Oorgat en de Buitenhaven sluizen aangelegd in de Burgel, zulks op herhaald verzoek van de burgers in de oude stad, die zich niet meer voldoende beveiligd meenden tegen het IJsselwater, nadat de muur langs de binnenzijde van de Burgel tengevolge van de uitleg van de stad in de vijftiende eeuw afgebroken was. In de Vloeddijk lag daarentegen wel een sluis. Zij sloot de verbinding af tussen de Burgel en de Cellebroederswetering. In 1825 zou de sluis het begeven en zou het gedeelte van de Cellebroederswetering dat door de stad tot aan de Burgel liep gedempt worden.
 111. Zie noot 21.
 112. Don, Archieven, II, reg.nr. 72.
 113. Een duidelijke aanwijzing dat de Groenestraat naast een wetering lag blijkt uit Don, Archieven, II, reg.nr. 1058. In deze oorkonde is sprake van een hof gelegen op de Vloeddijk strekkende achter in de 'olde wetering in de Groenstrate'. Zie ook Don, Archieven, II, reg.nr. 89 (1402): een huis en erf gelegen buiten de poort strekkende van de ene wetering in de andere; Don, Archieven, II, reg.nr. 215 (1432): een hof waar nu de ramen staan, gelegen in de Groenestraat, strekkende van de ene wetering in de andere.
 114. Overijsselsche Stad-, Dijk- en Markeregten, 217. Reeds vóór 1462 stonden er ten zuidoosten van de Sint Nicolaaskerk twee stadspoorten: de Zwanenpoort en de Venepoort (zie bijvoorbeeld Schilder, Digestum Vetus, nr. 97 (1456). De Venepoort lag aan de Burgwal (Don, Archieven, II, reg.nrs. 388 (1459), 459 (1467), 466 (1468) en 682 (1487). De Zwanenpoort lag aan het einde van de Venestraat (thans Graafschap) (Schilder, Digestum Vetus, nr. 453 (1468). In deze aantekening wordt gesproken over zowel de Burgel tussen de Venepoort en IJssel, als over de gracht tussen de Zwanenpoort en de IJssel). Waarom men in de zestiende of zeventiende eeuw beide namen verwisseld heeft is even intrigerend als raadselachtig. Hoe het ook moge zijn, de vraag blijft waarom er twee poorten in het zuiden hebben gestaan. Bestond hier reeds vóór 1462 een woongebied omsloten door IJssel, een wetering (de latere stadsgracht) en Burgel, dat zich zo onderscheidde van andere woonkernen buiten de Burgel en reeds zulke duidelijk stedelijke trekken vertoonde dat men het nodig vond deze kern extra te beschermen met een poort?
 115. Overijsselsche Stad-, Dijk- en Markeregten, 217.
 116. Schilder, Digestum Vetus, nr. 443.
 117. Schilder, Digestum Vetus, nr. 453. Ook moesten enige poortjes worden dichtgemetseld: dat van heer Hendrik Vroed, dat naast Fie Verwer, en de poortjes bij het Paardewater, de Eckelboomsteeg en Jan van der Vecht.
 118. Schilder, Digestum Vetus, nr. 439. In 1467 kreeg Egbert van Holts-ende een boete van 50.000 stenen, te leveren tegen de tijd dat men zou gaan beginnen met de bouw van de nieuwe verdedigingstoren aan de Uter- of Kalverhekenweg.
 119. Don, Archieven, I, Rechterlijk archief, inv.nr. 2 (1502). Zie ook Van der Vlis, Topografie, 2-3.
 120. 'Item van die olde weteringe (i.e. de wetering langs de Groenestraat) thent an die Nije Broederpoorte sal men die grafte vullen an beiden t sijden te verstaen den wech doergaendes des soe breet to blijven als hie nu is tusschen die twee husen by die Groenstraat. Item die wech van die Groenstrate thent an die Nije Kalverneckenpoorte sal men die graeven oick vullen soe dat die wijde ende breete blijven sal als sie nu is byden Groenenwech up ten selven Uterwech (thans de Kalverhekenweg)'.
 121. Don, Archieven, I, Rechterlijk archief, inv.nr. 2 (1511).
 122. Uit ongeveer 1590 dateert een lijst waarin opgesomd zijn de namen van personen die in deze tijd in het nieuw ommuurde gebied woonden. Uit deze lijst blijkt dat slechts 130 gezinnen hier een woning hadden. De grootste concentratie woningen lag in het zuidoosten bij de Venepoort, waar 80 huizen stonden. De overige woningen lagen verspreid langs de Vloeddijk en de Groenestraat.
 123. De in de eerste alinea van het vierde hoofdstuk genoemde aantallen komen alle uit Jansen, Scheepvaart, 87-95.
 124. Uit de Sonttoltabelen (Tabeller, 66-81) blijkt dat gedurende de periode 1575-1578 slechts achttien schepen uit Kampen de tol hadden gepasseerd, tegenover 7281 schepen uit Holland. Voor een uitvoerig verslag van het economisch reilen en zeilen van Kampen in de zestiende eeuw zie Rijpma, Ontwikkelingsgang.
 125. Don, Archieven, I, reg.nr. 127.
 126. Overijsselsche Stad-, Dijk- en Markeregten, 1 (1454).
 127. Rijpma, Ontwikkelingsgang, 18.
 128. Don, Archieven, II, reg.nr. 215: een hof waar de ramen nu ter tijd staan, gelegen in de Groenestraat, strekkende van de ene wetering in de andere (1432).
 129. Muller, Oorkondenboek, IV, nr. 2186.
 130. Don, Archieven, I, reg.nr. 83.
 131. De Kampereilanden zouden zich gestadig uitbreiden. In 1682 lagen er 56 bedrijven die een oppervlakte van 1342 hectaren besloegen. In 1950 stonden er 109 bedrijven en was de totale oppervlakte toegenomen met 1638 hectaren.
 132. In 1815 stonden binnen de stad 80 grote en 260 kleine boerenbedrijven. In 1950 woonden in Kampen en Brunnepe respectievelijk nog 75 en 58 koeboeren, van wie 29 in de Groenestraat en eveneens 29 op de Sint Nicolaasdijk te Brunnepe (Hendriks, Stad, 83).
 133. Van der Vlis, Bevolking, 17.
 134. Na 1626 komt de naam Kampen niet meer voor in de Sonttoltabelen.
 135. De namen van de bolwerken aan de landzijde van zuid naar noord zijn: het Halfbolwerk, het Bolwerk Rechts de Venepoort, het Ravelijn (in 1818 reeds geslecht), het Cellebroedersbolwerk, het Ravelijn voor de Broederpoort, het Kalverhekenbolwerk en het Bolwerk (met ravelijn) voor de Hagenpoort.
 136. In 1686 werd op deze schans een herberg gebouwd vanwaar de trek-schuiten op Zwolle afvoeren. In 1792 werd de schans geslecht en werd de herberg vervangen door een nieuwe uitspanning.
 137. Voor een gedetailleerd verslag van de bebouwing van de IJsseloever in de negentiende en twintigste eeuw zie Van der Vlis e.a., Tuin.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Bergh (L.Ph.C. van den), Oorkondenboek van Holland en Zeeland, Eerste afdeling tot het einde van het Hollandsche huis, Amsterdam-'s-Gravenhage 1866-1873, 2 delen.

Blok (D.P.), Kleine bijdrage tot de discussie over de -apa-namen, in: Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde 38 (1962), blz. 54-60.

Boecop (Arent toe), Croenick der byscoppen van Utert, hertighen van Ghelre... etc., Utrecht 1860 (Codex Diplomaticus Neerlandicus 2e serie V).

Don (J.), De archieven der gemeente Kampen. Deel I. Het Oud-Archief, Kampen 1963.

Don (J.), De archieven der gemeente Kampen. Deel II. Gedeponeerde Archieven: Kerken en Kloosters, Memoriën, Vergaderingen, Armenkamer, Gasthuizen, Pesthuis, later Stadsziekenhuis, Weeshuizen, Kampen 1966.

Doorninck (J.I. van), Advies over den oorsprong der gast- en proveniershuizen te Kampen, Zwolle 1884.

Doorninck (J.I. van), Advies over den oorsprong van het Groot Burgerweeshuis te Kampen, Kampen 1892.

Engelen van der Veen (G.A.J. van), Het ontstaan van Kampen en de vorming van het stadsgebied, in: Verslagen en Mededelingen Overijss. Regt en Gesch. 53 (1937), blz. 64-92.

Ennema (J.H.P.), Kampen, de aloude Hanzestad, Amsterdam 1946.

Ente (P.J.), De IJsseldelta, in: Kamper Almanak 1973/74, blz. 137-164.

Fasel (W.A.), De topografie van Kampen rond het jaar 1335, in: Kamper Almanak 1963/64, blz. 280-308.

Fasel (W.A.), De bestuurlijke verhouding tussen stadsbestuur en geestelijke instellingen te Kampen, in: Kamper Almanak 1967/68, blz. 266-312.

Fehrmann (C.N.), Een bijdrage tot de topografie en de geschiedenis van Brunnepe en de Hagen, in: Kamper Almanak 1949/50, blz. 128-141.

Fehrmann (C.N.), De geschiedenis van de St. Nicolaas- of Bovenkerk, in: Kamper Almanak 1961/62, blz. 217-240.

Fehrmann (C.N.), Kampen vroeger en nu, Bussum 1972.

Fehrmann (C.N.), Katholiek Kampen binnen en buiten de O.L.V.- of Buitenkerk, in: Kamper Almanak 1976/77, blz. 171-245.

Fehrmann (C.N.), Over de opkomst van Kampen, in: Kamper Almanak 1952/53, blz. 194-243.

Fehrmann (C.N.), Kuile (E.H. ter), De bouwgeschiedenis van de St. Nicolaas- of Bovenkerk te Kampen naar de archivalische gegevens en naar de gegevens van de restauratie, in: Bulletin van de Kon. Nederl. Oudheidk. Bond 71 (1972), blz. 65-86.

Grooten (J.), Niet aan kloostergeloften en regel gebonden gemeenschappen van devote vrouwen te Kampen, Utrecht 1981 (Utrechtse Historische Cahiers, jaargang 2, nr. 3).

Hallema (A.), Uit de geschiedenis van het St. Catharinengasthuis, Pesthuis en Stadsziekenhuis, in: Kamper Almanak 1957/58, blz. 193-237.

Heide (G.D. van der), Enkele aanvullende gegevens over de opgravingen in de Boven- of St. Nicolaaskerk te Kampen, in: Kamper Almanak 1962/63, blz. 179-198.

Heide (G.D. van der), Opgraving te Kampen, in: Kamper Almanak 1951/52, blz. 139-147.

Helperi Kimm (T.), Een bijdrage tot de gedachtenvorming over de oorsprong van de stad Kampen, in: Catalogus Tentoonstelling 'Schatten van Kampen'. Noordelijk Scheepvaartmuseum Groningen, 28-1 tot 4-3-1984, blz. 35-41.

Hendriks (G.), Een stad en haar boeren, Kampen 1953 (diss.).

Historische stedenatlas van Nederland, onder redactie van G. van Herwijnen, C. van de Kieft, J.C. Visser, J.G. Wegner. Aflevering 1: Haarlem, tekst B.M.J. Speet; kaarten Th. Rothfusz, Delft 1982.

Historische stedenatlas van Nederland, onder redactie van G. van Herwijnen, C. van de Kieft, J.C. Visser, J.G. Wegner. Aflevering 2: Amersfoort, tekst B.M.J. Speet; kaarten Th. Rothfusz, Delft 1982.

Historische stedenatlas van Nederland, onder redactie van G. van Herwijnen, C. van de Kieft, J.C. Visser, J.G. Wegner. Aflevering 3: Zutphen, tekst M.M. Doornink-Hoogenraad; kaarten Th. Rothfusz, Delft 1983.

Jansen (H.P.H.), Scheepvaart van het noorden tot 1400, in: Maritieme geschiedenis der Nederlanden, deel I: Prehistorie, Romeinse tijd, middeleeuwen, vijftiende en zestiende eeuw, Bussum 1976, blz. 75-107.

Kamper Almanak, Kampen 1928-...

Kamper kronijken tot 1551, Deventer 1862-1864, 2 delen.

Kok (H.J.), Proeve van een onderzoek van de patrocinia in het middeleeuwse bisdom Utrecht, Assen 1958 (diss.).

Kok (J.H.), Iets over het ontstaan en de geschiedenis van het Burgerweeshuis te Kampen 1626-1926, Kampen 1926.

Kok (J.H.), De 'Kamper-uien'... import. Benevens een overzicht der geschiedenis van Kampen's bloei en verval in vroegere eeuwen, Kampen 1936.

Kossmann-Putto (J.A.), Kamper schepenacten 1316-1354, Zwolle 1955 (diss.).

Kossmann-Putto (J.A.), Rapport over de ontwikkeling der stedelijke autonomie in de middeleeuwen, naar aanleiding van een enquête onder Nederlandse archivariissen, 1969 (niet gepubliceerd).

Kuile (G.J. ter), Oorkondenboek van Overijssel. Regesten 797-1350, Zwolle 1963-1969, 6 delen.

Mierlo (Th.M. van), De topografische ontwikkeling van Kampen in de eerste helft der 14e eeuw, in: Kamper Almanak 1984/85, blz. 217-266.

Moerman (H.J.), Bijdragen tot de economische geschiedenis van Kampen in de middeleeuwen, in: Economisch Historisch Jaarboek 6 (1920), blz. 168-214.

Moerman (H.J.), Oude gebouwen in Kampen, in: Kamper Almanak 1950/51, blz. 148-172.

Moerman (H.J.), Enige gegevens betreffende de handel van Kampen in de middeleeuwen, in: Verslagen en Mededelingen Overijss. Regt en Gesch. 65 (1950), blz. 33-59.

Moerman (H.J.), Nederlandse plaatsnamen, Leiden 1956.

Moulin (E.), Historische Kamper kronijk, Kampen 1839, 2 delen.

Muller Fz. (S.), Bouman (A.C.), Heeringa (A.C.), Ketner (F.), Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, Utrecht-'s-Gravenhage 1920-1959, 5 delen.

Nanninga Uitterdijk (J.), Aantekeningen betreffende het oude raadhuis te Kampen, in: Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel 8 (1886), blz. 39-72.

Nanninga Uitterdijk (J.), De haringvangst van Kampen op Schonen in de 14e eeuw, in: Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel 11 (1896), blz. 289-336.

Nanninga Uitterdijk (J.), Kampen, geschiedkundig overzicht en merkwaardigheden, Kampen 1878.

De ordinarii van Kampen uit de 15de en 16de eeuw. Uitgegeven door W.J. Alberts, Groningen 1961 (Fontes Minores Medii Aevi 12).

Overijsselsche Stad-, Dijk- en Markeregten. Eerste deel: Stadregten, Zwolle 1875.

Pol (F. van der), Het voormalige St.-Annaconvent van de Cellezusters te Kampen, in: Kamper Almanak 1977/78, blz. 185-208, 1978/79, blz. 211-230, 1979/80, blz. 209-220.

Register van charters en bescheiden in het oude archief van Kampen, Kampen 1862-1908, 9 delen.

Rijpma (E.), De ontwikkelingsgang van Kampen tot omstreeks 1600, vooral de laatste jaren der zestiende eeuw, Groningen-'s-Gravenhage 1924 (diss.).

Schilder (K.), Digestum Vetus 1448-1478, Kampen 1983 (Kamper genealogische en historische bronnen 3).

Slicher van Bath (B.H.), *Mensch en land in de middeleeuwen. Bijdrage tot een geschiedenis der nederzettingen in Oostelijk Nederland*, Assen 1944, 2 delen.

Tabeller over skibsfart og varetransport gennem Øresund, 1497-1660, ved: N. Bang, Første del, Tabeller over skibsfarten, København 1906.

Tamse (C.A.), *Bijdrage tot de economische geschiedenis van Kampen in de middeleeuwen en de XVIe eeuw*, in: *Kamper Almanak 1963/64*, blz. 204-279.

Verkerk (C.L.), *Kampen en de Franciscanen; een voorlopig verslag*, Amsterdam 1974 (niet gepubliceerd).

Visser (W.), *De Nieuwe Markt*, in: *Kamper historische schetsen*, Kampen 1973, blz. 51-73.

Vlis (D. van der), *De bevolking van Kampen van het begin der vijftiende tot het begin der twintigste eeuw*, in: *Verslagen en Mededelingen Overijss. Regt en Gesch.* 89 (1974), blz. 1-36.

Vlis (D. van der), *De muren van Kampen*, in: *Kamper historische schetsen*, Kampen 1973, blz. 28-50.

Vlis (D. van der), *Enkele opstellen over o.a. de topografie van Kampen, de stadsmuur, de Nieuwe Markt, de IJsselbrug, de Nieuwe Toren en het Nieuwe Raadhuis*, Kampen 1972.

Vlis (D. van der), *De topografie van Kampen*, in: *Kamper historische schetsen*, Kampen 1973, blz. 1-27.

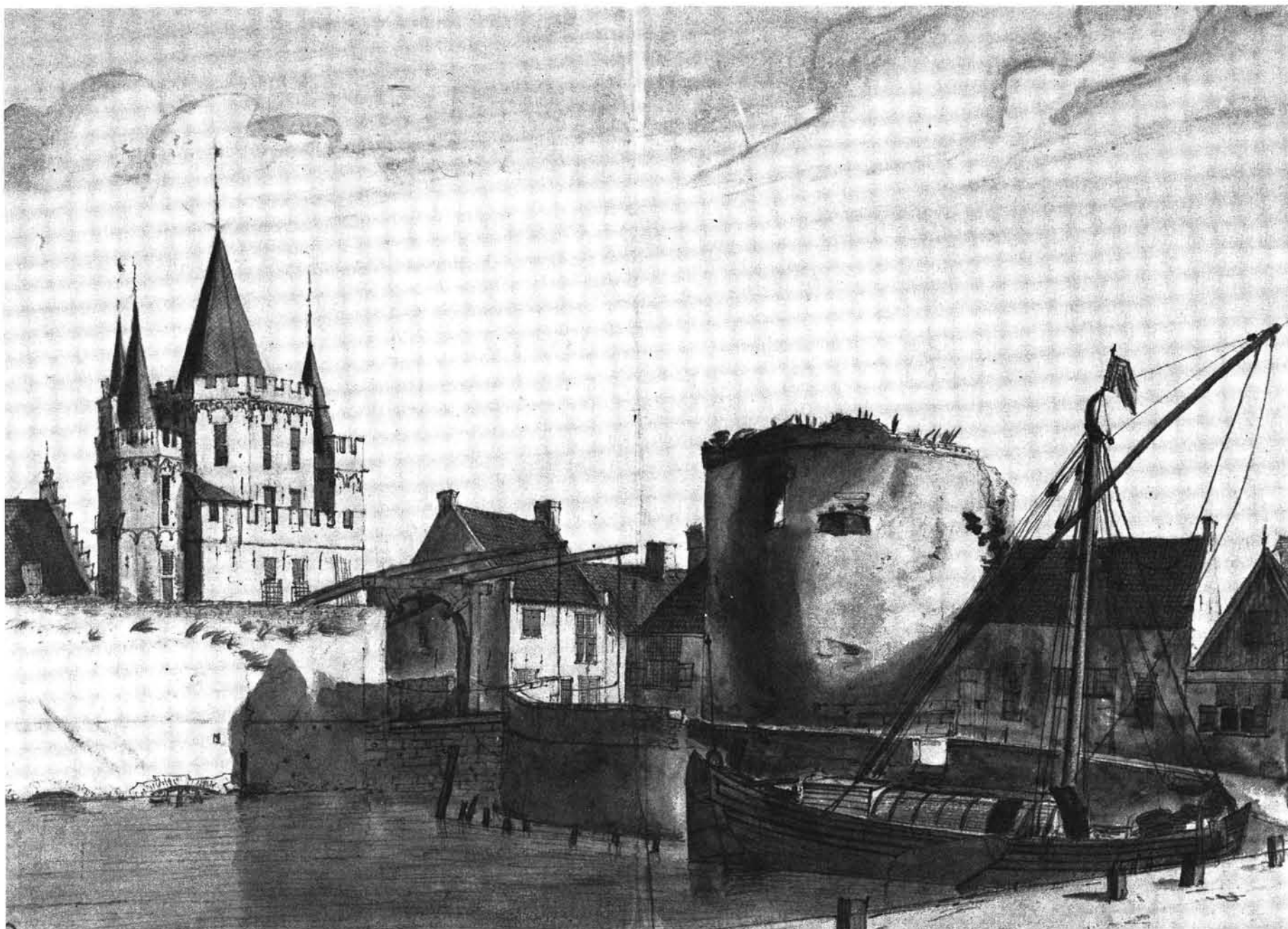
Vlis (D. van der), Noldus (J.W.H.J.M.), *De tuin van een stad. De geschiedenis van de IJsselkade te Kampen*, Kampen z.j.

Welcker (C.J.), *Het St. Catharina- en Maria Magdalenen Gasthuis of het Melatenhuis te Kampen 1386-1589*, in: *Verslagen en Mededelingen Overijss. Regt en Gesch.* 47 (1930), blz. 25-168.

Woude (A.M. van der), *De weerbare mannen van 1747 in de dorpen van het Zuiderkwartier van Holland als demografisch gegeven*, in: *A.A.G. Bijdragen* 8 (1962), blz. 35-78.

Woude (A.M. van der), *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw*, Wageningen 1972, 3 delen (diss.).

Ypes (C.), *De textielindustrie te Kampen in de zeventiende eeuw*, Kampen 1940.

De Hagenpoort en de Buitenhaven vanuit het noorden, door A. Beerstraten, circa 1665. Grafiettekening, later ingekleurd, 33 × 44,5 cm (Gemeente Archief Kampen, Topografische atlas nr. 107).

Legende behorende bij de algemene overzichtskaart van Kampen

A Openbare gebouwen

- A1 *Kraan*
Gelegen aan de IJsselkade schuin tegenover de Vispoort (zie B21). Genoemd in 1342. Oorspronkelijk een houten werktuig, later vervangen door een kraan met een rond stenen huis. Omstreeks 1613 herbouwd. In 1851 afgebroken.

Latijnse school
Zie Minderbroedersklooster (C9).

Linnenweversgildehuis
Zie Sint Annaklooster (C2).

Nieuwe Toren
Zie Heilig Geestgasthuis (D11).

Raadhuis (Nieuwe)
Zie Oude Raadhuis (A2).

- A2 *Raadhuis (Oude)*
Gelegen in de Oudestraat ter hoogte van de IJsselbrug. Genoemd in 1330. Laat-gotisch, rechthoekig gebouw, met daaraan vastgebouwd een aan de rivierzijde gelegen torentje (het Schepentorentje) dat overgaat van rechthoekig in achthoekig en dat bekroond wordt met een open spits. De gevels aan de Oudestraat en Achter de Nieuwe Muren (thans Voorstraat) versierd met een rijke daktracering en hoektorentjes. De gevel aan de Oudestraat toont zes beelden (in 1933-38 gemaakt ter vervanging van de zwaar verweerde laat-gotische beelden) voorstellend Karel de Grote, Alexander de Grote, Matigheid, Trouw, Gerechtigheid en Weldadigheid. Het geheel in 1543 door brand zwaar beschadigd, doch daarna weer hersteld.
Naast het Oude Raadhuis lag, oorspronkelijk gescheiden door een pleintje, het Wijnhuis. Sedert tweede helft zestiende eeuw door het stadsbestuur in gebruik genomen als dependance en bij het Oude Raadhuis getrokken waardoor de naam Wijnhuis vervangen werd door Nieuwe Raadhuis. In 1607 en 1628 verbouwd. In 1740 nieuwe voorgevel aan de Oudestraat. Tussen 1830 en 1834 verbouwing van de vertrekken aan Achter de Nieuwe Muren.

- A3 *Rechthuis*
Gelegen in de Oudestraat bij de Sint Nicolaaskerk. Gebouwd in de eerste helft van de veertiende eeuw. Tot in de zestiende eeuw in gebruik bij het stadsbestuur. Daarna overgegaan in particuliere handen.

- A4 *Stadsherberg*
Gelegen aan de IJsselkade naast de Vispoort (zie B21). In de zeventiende eeuw al als zodanig in gebruik. Bij de bebouwing van de IJsselkade in de veertiger jaren van de negentiende eeuw onder leiding van de stadsarchitect N. Plomp geheel vernieuwd. Na het opblazen van de IJsselbrug in april 1945 zo beschadigd dat hij werd gesloopt.

- A5 *Tolhuis*
Gelegen aan de IJsselkade ten zuidoosten van de IJsselbrug. Gebouwd eind veertiende eeuw. Meerdere malen verbouwd en vernieuwd. Onder andere gebruikt als logement voor belangrijke gasten. Begin negentiende eeuw aan particulieren verhuurd. In 1843 gesloopt.

Vleeshuis (Nieuwe)
Zie Minderbroedersklooster (C9).

- A6 *Vleeshuis (Oude)*
Gelegen in de Oudestraat tegenover de Plantage. Thans perceel nr. 119. In 1593 door de stad aan particulieren verkocht na de bouw van een nieuwe vleeshal op de Botermarkt (zie Minderbroedersklooster C9).

- A7 *Waag*
Genoemd in de vijftiende eeuw. Ligging onbekend. In de achttiende eeuw blijkt de stad over twee waaggebouwen te beschikken, een in de Hofstraat tegenover de Plantage en een in de Oudestraat, schuin tegenover het Heilig Geestgasthuis (zie D11).

Wijnhuis
Zie Oude Raadhuis (A2).

B Verdedigingswerken, molens

Verdedigingswerken

- B1 *Blauwehandspoort*
Gelegen aan de IJsselkade aan het einde van de Blauwehandsteeg. Gebouwd tweede helft veertiende eeuw. Gesloopt in de vijftiger jaren van de negentiende eeuw.
- B2 *Botervatpoort*
Gelegen aan de IJsselkade aan het einde van de Botervatsteeg. Gebouwd in de veertiende eeuw. Gesloopt in 1838-40.
- B3 *Broederpoort*
Gelegen aan het einde van de Broederweg. Gebouwd bij de uitleg van de stad in de tweede helft van de vijftiende eeuw ter vervanging van de Broederpoort aan het einde van de Broederstraat. In 1615 door de Kamper bouwmeester Thomas Berendszoon in renaissancestijl verbouwd. De bovenverdieping door de stad aan haar ambtenaren ter bewoning verhuurd. In 1697 ingericht tot gildekamer van het chirurgijnsgilde.
- B4 *Cellebroederspoort*
Gelegen aan het einde van de Cellebroedersweg. Gebouwd bij de uitleg van de stad in de tweede helft van de vijftiende eeuw ter vervanging van de Geert van der Aapoort aan het einde van de Geerstraat. Aanvankelijk Horst- of Sint Nicolaaspoort genoemd. In 1617 geheel verbouwd in renaissancestijl door de Kamper bouwmeester Thomas Berendszoon.
- B5 *Hagenpoort*
Gelegen in de Buitenhoek aan het einde van de Oudestraat. Gebouwd bij de uitbreiding van de stad in de veertiende eeuw. Onder andere gebruikt als gevangenis. Gesloopt in 1893.
- B6 *Houtzagerspoort*
Gelegen aan de IJsselkade aan het einde van de Houtzagerssteeg. Gebouwd in de veertiende eeuw. Gesloopt in de vijftiger jaren van de negentiende eeuw.
- B7 *Kalverhekkenspoort*
Gelegen aan het einde van de Kalverhekkensweg. Ook wel Onze Lieve Vrouwepoort genoemd. Gebouwd bij de uitleg van de stad in de tweede helft van de vijftiende eeuw ter vervanging van de Kalverhekkenspoort bij de Burgel aan het einde van de Kerksteeg. Gesloopt door de Fransen in 1673.
- B8 *Karperpoort*
Gelegen aan de IJsselkade aan het einde van de Karpersteeg. Gebouwd in de veertiende eeuw. Gesloopt in 1838-40.

- B9 *Kleine poortje*
Gelegen in de Buitenhoek bij de Keizerinnestraat (thans Achterom). Gebouwd in de veertiende eeuw. Gesloopt in de vijftiger jaren van de negentiende eeuw.
- B10 *Koldenhovenpoort*
Gelegen aan de IJsselkade aan het einde van de Koldenhovensteeg. Ook wel Zeepziederspoort genoemd. Gebouwd in de tweede helft van de veertiende eeuw. Gesloopt in de vijftiger jaren van de negentiende eeuw.
- B11 *Koornmarkspoort*
Gelegen aan de IJsselkade tegenover de Sint Nicolaaskerk. Gebouwd in de tweede helft van de veertiende eeuw. Oorspronkelijk een rechthoekige toren met twee verdiepingen boven de doorgang. Eind veertiende eeuw uitgebreid met twee grote torens aan de voorzijde. De ruimten boven de poort-ingang onder andere gebruikt als gevangenis en als huisvesting voor soldaten. In 1840 werd de poort witgekalkt. Naast de poort, aan de noordzijde is nog een stuk van de oude stadsmuur zichtbaar waartegen enige in Achter de Nieuwe Muren (thans Voorstraat) gelegen huisjes zijn gebouwd.
- B12 *Kruittoren*
Gelegen bij het Oorgat. Grote versterkte, rechthoekige wachttorens. Waarschijnlijk gebouwd in de veertiende eeuw. In 1809 gesloopt.
- B13 *Lampetpoort*
Gelegen aan de IJsselkade aan het einde van de Lampetsteeg. Gebouwd tweede helft veertiende eeuw. Gesloopt in de jaren vijftig van de negentiende eeuw.
- B14 *Leeuwentoren*
Gelegen aan de IJsselkade naast de Vispoort. Rondeel nagenoeg los van de stadsmuur gelegen. Gebouwd in de veertiende eeuw. Genoemd naar de leeuwen die in 1477 door kooplieden uit Lissabon aan de stad ten geschenke waren gegeven en die in deze toren werden opgesloten. In 1673 door de Fransen verwoest. De vrijgekomen ruimte ingericht als stadstimmerwerf en tuin behorende bij het huis van de stadstimmermeester dat aan de andere zijde van de muur lag. Gesloopt in 1894. Thans staat hier het postkantoor.
- B15 *Louwenpoort*
Gelegen in de Buitenhoek aan de IJsselkade aan het einde van de Schapensteeg. Gebouwd in de veertiende eeuw. Gesloopt in de vijftiger jaren van de negentiende eeuw.
- B16 *Meerminnepoort*
Gelegen aan de IJsselkade aan het einde van de Meerminnesteege. Gebouwd tweede helft veertiende eeuw. Gesloopt in de jaren vijftig van de negentiende eeuw.
- B17 *Melkpoort*
Gelegen aan de IJsselkade aan het einde van de Melksteeg. Ook wel Gheienpoort genoemd. Gebouwd in de tweede helft van de veertiende eeuw. Gesloopt in de vijftiger jaren van de negentiende eeuw.
- B18 *Noordpoort*
Gelegen in de Hagen aan het einde van de Nieuwstraat. Genoemd in 1531. Waarschijnlijk bij het beleg van 1578 verwoest en niet meer opgebouwd.
- B19 *Paardentoren*
Gelegen aan de IJsselkade bij de Burgel. Zware, versterkte, rechthoekige muurtoren. Gebouwd tweede helft veertiende eeuw. Gesloopt in de vijftiger jaren van de negentiende eeuw.

- B20 *Venepoort*
Gelegen in de Bovenhoek aan het einde van de Venestraat (thans Graafschap). Zwaar versterkte poort bestaande uit een binnen- en buitenpoort. Gebouwd begin vijftiende eeuw. Afgebroken in 1843.
- B21 *Vispoort*
Gelegen aan de IJsselkade achter het Oude Raadhuis. Gebouwd in de veertiende eeuw. Voor de poort stonden twee wacht- of kommiezenhuisjes. De poort gesloopt in 1837.
- B22 *Wildgang*
Gelegen op het einde van de Buitenhoek bij de Keizerinnestraat (thans Achterom) in het gebied dat eertijds de Wildgang heette. Grote ronde toren. Genoemd in 1337. Gebruikt als gevangenis. Achter de toren lag een verhoging, een zogeheten Molenberg (in 1329 genoemd). Over de molen die op deze verhoging heeft gestaan is niets bekend. De toren werd in de vijftiger jaren van de negentiende eeuw gesloopt. Zie ook onze opmerkingen in noot 67.
- B23 *Zwanenpoort*
Gelegen aan de Burgel aan het einde van de Venestraat. Gebouwd in 1397. Gesloopt in 1803.

Molens

- B24 *Cellebroedersmolen*
Gelegen buiten de stad aan de Cellebroedersweg. Korenmolen.
- B25 *Kalverhekkemolen*
Gelegen buiten de stad aan de Kalverhekkeweg. Ook wel Uterwegse molen genoemd. Vermeld in 1507.
- B26 *Molen*
Gelegen op het bolwerk voor de Hagenpoort. Gebouwd eerste helft zeventiende eeuw.
- B27 *Steendijksmolen*
Gelegen in de Hagen aan het einde van de Oudestraat. Genoemd in 1545. Waarschijnlijk bij het beleg van 1578 verwoest en niet meer opgebouwd.
- B28 *Watermolen*
Gelegen buiten de stad aan de IJsseldijk ten behoeve van de polderbemaling. Gebouwd in 1758.

C Geestelijke instellingen

Kloosters

- C1 *Sint Agnesklooster*
Gelegen aan de Vloedijk ten noorden van de Cellebroedersweg. Tertiariissenklooster. Stichtingsjaar onbekend. In 1422 in bescherming genomen door de bisschop van Utrecht. In 1452 toestemming een eigen kapel te bouwen, vier weefgetouwen te exploiteren en maximaal zestig zusters op te nemen. Toen het klooster in 1581 door de stad gesecculariseerd werd woonden en nog zestien zusters. Het klooster werd daarna verbouwd en in de loop der tijd voor allerlei doeleinden gebruikt. Begin negentiende eeuw was een deel ingericht als kosteloze school, een ander deel, een grote rechthoekige aan de Vloedijk gelegen ruimte, als volmolen.
- C2 *Sint Anna- of Cellezustersklooster*
Gelegen op de hoek van de Groenestraat en de Broederweg. Waarschijnlijk gesticht in de zeventiger jaren van de vijftiende eeuw. Bewoond door Cellezusters (ook wel Zwarte Zusters genoemd) die de regel van Sint Augustinus volgden en die het bezoeken en verplegen van zieke burgers als hun

voornaamste taak zagen. Toen het klooster in 1581 geseculariseerd werd woonden er nog drie zusters. De kloosterkerk, een eenbeukig gebouw, in 1596 toegewezen aan de Waalse gemeente. In 1808 gesloten. Vijftien jaar later verkocht aan de Doopsgezinde gemeente. Thans nog steeds bij deze in gebruik. De overige kloostergebouwen in de zeventiende eeuw deels verkocht, deels gebruikt door het linnenweversgilde. Ten behoeve van het gilde in 1665 bouw van het zogenaamde Linnenweverspoortje in de Groenestraat (thans nog steeds bestaand). Na de opheffing van het gilde in 1798 ingericht voor allerlei doeleinden, onder andere in 1805 tot Stadsweerkhuis (het haakvormige gebouw aan de noordzijde van het poortje). Problemen met de exploitatie en de werknemers leidden in 1866 tot sluiting. In 1868 weer geopend en tot 1929 als weeshuis in gebruik. Thans in gebruik bij de Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland.

C3 *Boven- of Oude Convent*

Gelegen in de Bovenhoek ten westen van de Sint Nicolaaskerk. Begijnenconvent. Waarschijnlijk al genoemd in 1327. Klein convent waarin twaalf à veertien begijnen woonden. Bij de opheffing in 1581 telde het convent nog zes begijnen. In 1593 ingericht tot munt. Begin negentiende eeuw afgebroken en de vrijgekomen ruimte gebruikt als exercitieveld.

C4 *Sint Brigittenklooster*

Gelegen aan de Vloedijk tegenover de Sint Nicolaaskerk. In 1440 verzochten enige zusters uit IJsselmuiden, die aldaar het Catharinahuis (gelegen op de plaats waar later het Karthuizerklooster van Sint Maarten zou verrijzen) bewoonden, toestemming zich in Kampen te mogen vestigen. In 1446 bliken zij een huis aan de Vloedijk te bewonen. In 1460 nam het klooster de regel van Sint Augustinus aan en werd het omgevormd tot een dubbelklooster onder gezag van een abdis. Het mocht niet meer dan zestig zusters en vijftig broeders opnemen. Het kreeg bij deze gelegenheid tevens vergunning een kerkhof aan te leggen en een kerk en klokhuis te bouwen, op voorwaarde dat men zich bij de bouw zou beperken tot de ruimte tussen Vloedijk en nieuwe weterring (de latere stadsvest). In 1581 geseculariseerd; er woonden toen nog achttien zusters. Het kerkhof afgestaan aan de drapeniers die de ruimte gebruikten om er ramen op te zetten. De kloostergebouwen in 1627 ingericht tot weerkhuis voor arme kinderen die aan de drapeniers verhuurd werden. In 1635 werd het instituut opgeheven en de kinderen ten laste gebracht van de armenzorg. De gebouwen nu ingericht als lakenhal en zegelhuis. Tussen 1687 en 1814 fungeerde het klooster wederom als armenhuis, maar nu werden ook wezen opgenomen. In 1814 ontruimd en ingericht als militair hospitaal. De wezen werden overgebracht naar enkele gebouwen op de Burgwal, hoek Nieuwe Markt (zie Burger- of Gereformeerd Armenweeshuis D5). Na 1840 weer weeshuis. In 1891 afgebroken en geheel nieuw opgebouwd in renaissance stijl. In 1924 verenigd met het Grootburgerweeshuis (Zie Cellebroedersklooster C6). Een poortje aan de straatzijde, bekroond met een mooie omlijsting met beeldhouwwerk uit 1627 met daaronder een gedenksteen, herinnert nog aan de tijd dat hier vroeger een weeshuis heeft gestaan.

C5 *Buiten- of Kleine Convent*

Gelegen aan de Burgwal in de omgeving van de Onze Lieve Vrouwekerk, waarschijnlijk tussen Kerksteeg en Schapensteeg. Precieze locatie niet mogelijk. Oorspronkelijk begijnenconvent. In 1339 genoemd naar aanleiding van een gift aan de zusters 'Daerbuten in dat nye convent'. In 1412 kregen de bewoonsters van de stad een reglement waaruit onder andere blijkt dat men toen leefde volgens de regel van de Derde Orde van Sint Franciscus. In

1581 geseculariseerd.

C6 *Cellebroedersklooster*

Gelegen op de hoek van de Cellebroedersweg en de Groenestraat. In 1475 kregen de Cellebroeders toestemming zich hier te vestigen. Hun voornaamste taak was zieken te verplegen en te bezoeken. Bouw klooster tussen 1477 en 1481. In 1581 geseculariseerd. In 1592 werden de wezen die sedert 1554 in een gebouw in de Nieuwstraat waren ondergebracht naar de verlaten kloostergebouwen overgebracht. Dit weeshuis was in 1539 gesticht door de rector van de aan de Sint Nicolaaskerk verbonden school. Aanvankelijk diende het huis slechts tot opvang van arme, verlaten scholieren, maar vanaf 1554 werden ook wezen opgenomen. Bij de overname van het klooster in 1592 werd het getal der wezen op zesendertig gesteld. In 1657 bij raadsbesluit bepaald dat het weeshuis nog slechts kinderen van grootburgers mocht opnemen. Het weeshuis ontving toen de naam Grootburgerweeshuis. In 1924 verenigd met het Burger- of Gereformeerd Armenweeshuis (zie Sint Brigittenklooster C4 en D5).

C7 *Sint Jansklooster*

Gelegen in Brunnepe op de hoek van de Pannekoekendijk en de Dorpstraat. Ook wel het Rijke Jofferenklooster genoemd. Augustinessenklooster. Aanvankelijk stond hier alleen een kapel, gewijd aan Sint Joris, met een daaraan verbonden gasthuis. Deze kapel was in 1350 gesticht door een inwoner van Brunnepe. In 1410 kregen de Zusters van het Gemene Leven 'woenende in der Were boven Sinte Nicolaeskercke streckende van den Hofstrate (de huidige Bovenhofstraat) bijlanx der steghen op den Borghel' toestemming van het stadsbestuur kapel en gasthuis te betrekken en om te bouwen tot een klooster en kerk daar hun oude behuizing aan de Burgwal te klein geworden was. Niet bekend is wanneer dit zusterhuis bij de Sint Nicolaaskerk gesticht is. In 1398 worden de zusters voor het eerst genoemd naar aanleiding van een schenking van een stuk grond. Nadat de zusters verhuisd waren naar Brunnepe werd de vrijgekomen ruimte ingericht tot een hofje voor oude vrouwen dat later de naam het hofje of vergadering van Uitterwijk zou krijgen. In 1904 werd de vergadering, die inmiddels nog een huis bij het Oorgat had verworven, verenigd met enige andere vergaderingen en overgebracht naar de Groenestraat (zie Toe Boecopsvergadering D15). In 1412 kreeg het nieuwe klooster in Brunnepe een reglement. Het maximale aantal zusters werd op vierentwintig gesteld. In de loop der vijftiende eeuw werd het aantal kloosterlingen sterk uitgebreid. In 1571 afgebroken om te verhinderen dat de oprukkende prinsgezinde troepen het zouden bezetten om van daaruit de stad te belegeren.

C8 *Sint Michielsklooster*

Gelegen in Brunnepe aan de Oord tussen de Noordweg en de Pannekoekendijk. Tertiariissenklooster. Voortgekomen uit een begijnengemeenschap die in 1339 genoemd wordt als de zusters 'van der Oerden'. In 1424 kregen de zusters 'die nu woenachtig sijn op ter were die men heit Sente Michielshuys' een reglement. Het maximaal op te nemen aantal kloosterzusters werd toen gesteld op vierendertig. In 1445 dit aantal uitgebreid tot zestig en toen tevens toestemming een eigen kapel te bouwen en een kerkhof aan te leggen. In 1581 geseculariseerd; er woonden toen nog zeventien zusters. Tussen 1589 en 1596 afgebroken.

C9 *Minderbroedersklooster*

Gelegen tussen de Broederstraat, de Nieuwstraat en de Burgwal. Waarschijnlijk eind dertiende eeuw gesticht. In 1472 geheel door brand verwoest. Herbouwd tussen 1472 en 1490. In 1578 geplunderd en gedeeltelijk verwoest. In 1581 door de stad gese-

culariseerd. Aan de kloostergebouwen zijn in de loop der tijd de volgende bestemmingen gegeven:

- het gedeelte hoek Burgwal en Nieuwe Markt in 1593 ingericht tot stadsziekenhuis. In 1795 opgeheven en overgebracht naar het Pesthuis (zie D13). In 1891 geheel vernieuwd. Thans Stadsgehoorzaal.
- het gedeelte daaraan grenzend in 1630 ingericht tot onderkomen voor de statenvergaderingen die om de drie jaar in Kampen gehouden werden; de refter werd vergaderzaal, de ruimte ernaast bureau en de keuken logeerruimte. Dit gedeelte bekend onder de naam het College. Na de opheffing van de provinciale soevereiniteit in 1798 ingericht deels tot schouwburg en concertzaal, deels tot hotel waarvan enkele vertrekken op de begane grond verhuurd werden aan de Grote Sociëteit (tot 1887). In 1802 aan de westzijde bouw concertzaal naar het ontwerp van de Amsterdamse concertzaal 'Felix Meritis'. In 1868 voorgevel geheel vernieuwd. In 1888 hotel gesloopt en vervangen door een school.
- het gedeelte hoek Nieuwstraat en Nieuwe Markt ingericht tot Latijnse school. Deze school in 1302 reeds genoemd. Oorspronkelijk parochieschool verbonden aan de Sint Nicolaaskerk. Gelegen op het Bovenkerkhof bij het Bovenconvent (zie C3), precieze ligging onbekend. Eind zestiende, begin zeventiende eeuw verplaatst naar het Minderbroedersklooster. In 1847 opgeheven. Een zandstenen poortje uit 1630 aan de Nieuwe Markt herinnert nog aan de school.
- In 1593 werd het voormalige kloosterkerkhof, gelegen tegenover het klooster, aan de overzijde van de straat, gesloten en omgevormd tot een plein (thans Botermarkt, vroeger ook wel Slagjesmarkt genoemd). Omstreeks dezelfde tijd werd hier een nieuw vleeshuis gebouwd ter vervanging van het in de Oudestraat gelegen vleeshuis (zie A6). Het werd een op pilaren rustend overdekt gebouw met twee topgevels. In 1861 afgebroken en vervangen door een overdekte markt rustend op veertien eikenhouten pilaren. In 1893 gesloopt.
- De kloosterkerk door de Hervormden overgenomen en als kerkgebouw gehandhaafd. Een zeer groot gebouw bestaande uit twee even hoge en even brede beuken.

Rijke Jofferenklooster

Zie Sint Jansklooster (C7).

Kerken

Bovenkerk

Zie Sint Nicolaaskerk (C12).

Broederkerk

Zie Minderbroedersklooster (C9).

Buitenkerk

Zie Onze Lieve Vrouwekerk (C13).

Doopsgezinde kerk

Zie Sint Anna- of Cellezustersklooster (C2).

Sint Joriskapel

Zie Sint Jansklooster (C7).

C10 Lutherse kerk

Gelegen in de Lutherse steeg, een zijstraat tussen de Oudestraat en Achter de Nieuwe Muren (thans Voorstraat). Het geheel bestond uit een kerk, een pastorie, een grote open plaats en een steeg. In de veertiger jaren van de negentiende eeuw verplaatst naar de Burgwal (naar de plaats waar vroeger het Burgerweeshuis enige jaren had gestaan, zie D5), naar een door de stadsarchitect N. Plomp in classicistische stijl nieuw gebouwde kerk.

C11 Mennonietenkerk

Gelegen in de Nieuwstraat bij de hoek van de Morrensteeg. In laatstgenoemde straat bezat de kerk een perceel. In 1823 aankoop van de kerk van het voormalige Sint Annaklooster (zie C2).

C12 Sint Nicolaaskerk

Gelegen in de Bovenhoek tussen de Venestraat en de Oudestraat. Parochiekerk gewijd aan Sint Nicolaas, de beschermheilige van de kooplieden. Gebouwd op deels onvaste bodem bestaande uit lagen klei, veen en zand. Vijf bouwperiodes kunnen onderscheiden worden:

- eind twaalfde eeuw. Opgravingen in 1961-62 brachten restanten aan het licht van een klaverbladvormig tufstenen fundament van het koor van een laat-romaans kerkje.
- eind dertiende eeuw. Bouw van een gotische hallen- kruiskerk met een driebeukig schip en een enkelvoudig koor. Van deze kerk zijn de fundamenteën en bovendien nog de onderste drie geledingen van de toren en de onderbouw van het midden- en dwarsschip bewaard gebleven.
- tweede helft veertiende eeuw. Bouw van het huidige basilikale koor met omgang en kapellenkrans onder leiding van meester Rutger van Keulen, een lid van een bekend geslacht van kerkbouwers en onder andere verwant aan de familie Parler.
- begin vijftiende eeuw. Aanleg van een zijbeuk aan weerszijden van het schip met een rij van kapellen naast elke beuk. Dit plan moest worden opgegeven vanwege het verzakken der fundamenteën.
- vijftiende eeuw. De kerk krijgt haar huidige gedaante. Verhoging van het oude driebeukige schip (tot 27 meter) en uitbreiding tot vijf beuken. Tussen 1563 en 1565 werd een vierde segment toegevoegd aan de toren. De fundering bleek echter niet berekend op deze extra belasting en de toren begon te verzakken. In 1685 werd hij, nadat hij inmiddels bijna drie meter westwaarts was gaan overhellen, rechtgetrokken door de Amsterdamse timmerman Jan de Jonghe. Bij deze gelegenheid werden de westelijke uiteinden van de zijbeuken afgebroken. De huidige torenspits dagtekent van 1808.

C13 Onze Lieve Vrouwekerk

Gelegen in de Buitenhoek tussen de Buiten Nieuwstraat en de Oudestraat. Oorspronkelijk een eenvoudige kapel gewijd aan de twaalf apostelen. Tussen 1335 en 1350 afgebroken en vervangen door een kruiskerk met kleine absiden aan weerszijden van het koor. Uit deze periode dagtekenen nog het koor, het dwarsschip en de absiden. Tussen 1350 en 1380, onder andere onder leiding van meester Rutger van Keulen, de architect van de Sint Nicolaaskerk, verbouwd tot de huidige driebeukige, bakstenen hallen-kerk. Het noorderportaal met traptoren een mooi voorbeeld van laat-middeleeuwse gotiek. De toren in 1453-54 verhoogd. Tengevolge van een onvoldoende fundering begon te toren over te hellen. In 1607 stortten de twee bovenste verdiepingen in. Niet meer in de oude vorm hersteld. Uniek is het achthoekige grondplan van de sacristie die tegen de zuidkant van het koor gebouwd is. Tijdens de Hervorming door de protestanten in gebruik genomen. In 1809 door koning Lodewijk Napoleon aan de katholieken teruggegeven.

Het noordelijk en oostelijk deel van het kerkplein in gebruik als kerkhof. Naast het hoekpand Buiten Nieuwstraat en Schapensteeg, dat bezit was van de kerk, lag in de Schapensteeg een door de kerk gehouden schooltje.

C14 Pastoors- of Sint Nicolaaskerk

Gelegen aan de Burgwal bij de Extersteeg (thans Burgwalstraat). Ingang via de Rijnvisgang, een

zijgang van de Extersteeg. Rooms-katholieke schuilkerk. In 1681 als zodanig ingericht na aankoop van het huis de Drie Schelvissen aan de Burgwal. Tot 1857 in gebruik.

C15 *Paterskerk*

Gelegen op de hoek van Achter de Nieuwe Muren (thans Voorstraat) en de Blauwehandsteeg. Particuliere woning. Tijdens en na de Hervorming gebruikt als katholieke schuilkerk en als onderdak voor enige paters Franciscanen. In de negentiende eeuw nog in gebruik als Rooms-katholieke kerk.

C16 *Synagoge*

Gelegen in Achter de Nieuwe Muren (thans Voorstraat), schuin tegenover de Koornmarkspoort. In 1778 betrokken de Hoogduitse Israëlieten het complex dat toen bestond uit een bedehuis, een schooltje en een klein pleintje. In 1847 verhuisde men naar een door de stadsarchitect N. Plomp in classicistische stijl ontworpen gebouw, gelegen aan de IJsselkade, hoek Lampetsteeg. Tijdens en na de Tweede Wereldoorlog buiten gebruik gesteld. De joodse begraafplaats lag tot in de twintigste eeuw in de uiterste zuidhoek van de stad, circa honderd meter ten westen van de Venepoort.

D *Liefdadigheidsinstellingen*

D1 *Averencksvergadering*

Gelegen aan de Vloeddijk, schuin tegenover de Nieuwe Markt. Stichtingsjaar onbekend. Thans nog steeds bestaand.

D2 *Bethlehemsvergadering*

Gelegen in de Buiten Nieuwstraat tussen de Schapensteeg en de Botervatsteeg. Genoemd in 1557. Het tegenwoordige hofje dateert van 1630; zes woningen. De voorgevel heeft een sierlijk beeldhouwwerk voorstellend de geboorte van Christus.

D3 *Boeckholdtsvergadering*

Gelegen aan de Burgwal bij het Oorgat. Stichtingsjaar onbekend. In 1789 verenigd met de Uitterwijksvergadering (zie D16). In 1836 opgeheven.

Bovengasthuis

Zie Sint Geertruidengasthuis (D10).

D4 *Brantsvergadering*

Gelegen in de Brantsteeg, een steegje tussen Burgwal en Nieuwstraat bij het Sint Geertruidengasthuis. Gesticht in 1528 door Herman Ness de timmerman die in dat jaar zijn hoekhuis met de drie daarachter gelegen woningen bestemde tot een vergadering voor zes oude mannen en vrouwen. Het hoekhuis verhuurd tot onderhoud van de vergadering. Achter de drie woningen lag in de steeg nog een tuin die bij de vergadering hoorde.

D5 *Burger- of Gereformeerd Armenweeshuis*

Aanvankelijk gevestigd in de gebouwen van het vroegere Sint Brigittenklooster (zie C4). In 1814 werden de wezen overgebracht naar een aantal gebouwen op de Burgwal bij de Nieuwe Markt. In 1840 verhuisden de wezen weer naar hun vroegere tehuis dat zij in 1814 hadden moeten verlaten. Een deel van de gebouwen bij de Nieuwe Markt werd toen gesloopt en vervangen door een in classicistische stijl nieuw gebouwde kerk die voor de Lutherse eredienst werd ingericht (zie Lutherse kerk C10).

D6 *Sint Catharinagasthuis*

Gelegen even buiten de Venepoort op de plaats van het tegenwoordige Kampen-Zuid. Gesticht omstreeks 1380 en bestemd voor de opvang en

verpleging van melaatsen. Vandaar ook wel Leproos- of Melatenhuis genoemd. Ook rondtrekkende lepralijders konden hier tijdelijk onderdak krijgen. In de loop der tijd werden ook proveniers opgenomen. In 1401 fundatie kapel gewijd aan Sint Catharina en Sint Maria Magdalena; gelegen naast het gasthuis. In 1543 op bevel van het stadsbestuur in brand gestoken na een gerucht, dat later trouwens vals bleek te zijn, dat Maarten van Rossum met zijn troepen naderde om de stad te belegeren. Tussen 1544 en 1548 weer opgebouwd. In 1572 wederom totaal verwoest bij de belegering van de stad door graaf Willem van den Bergh, de zwager van Willem van Oranje. De bewoners overgebracht naar enige huizen aan de Vloeddijk, waar proveniers en leprozen gescheiden van elkaar woonden en werkten. In 1589 gesloten en de bewoners overgebracht naar het Sint Geertruidengasthuis (zie D10).

D7 *Dirk Neefkens- of Schildersvergadering*

Gelegen aan de Burgwal bij de Geerstraat. Genoemd in 1529. Opgeheven in 1836.

D8 *Evert Wittenvergadering*

Gelegen in de Papensteeg (thans Schoolstraat). Stichtingsdatum onbekend. In de negentiende eeuw opgeheven.

D9 *Gasthuis in de Hagen*

Waarschijnlijk gelegen in het uiterste noorden van de Hagen. Genoemd in 1470. Over de geschiedenis van deze instelling is verder niets bekend.

D10 *Sint Geertruidengasthuis*

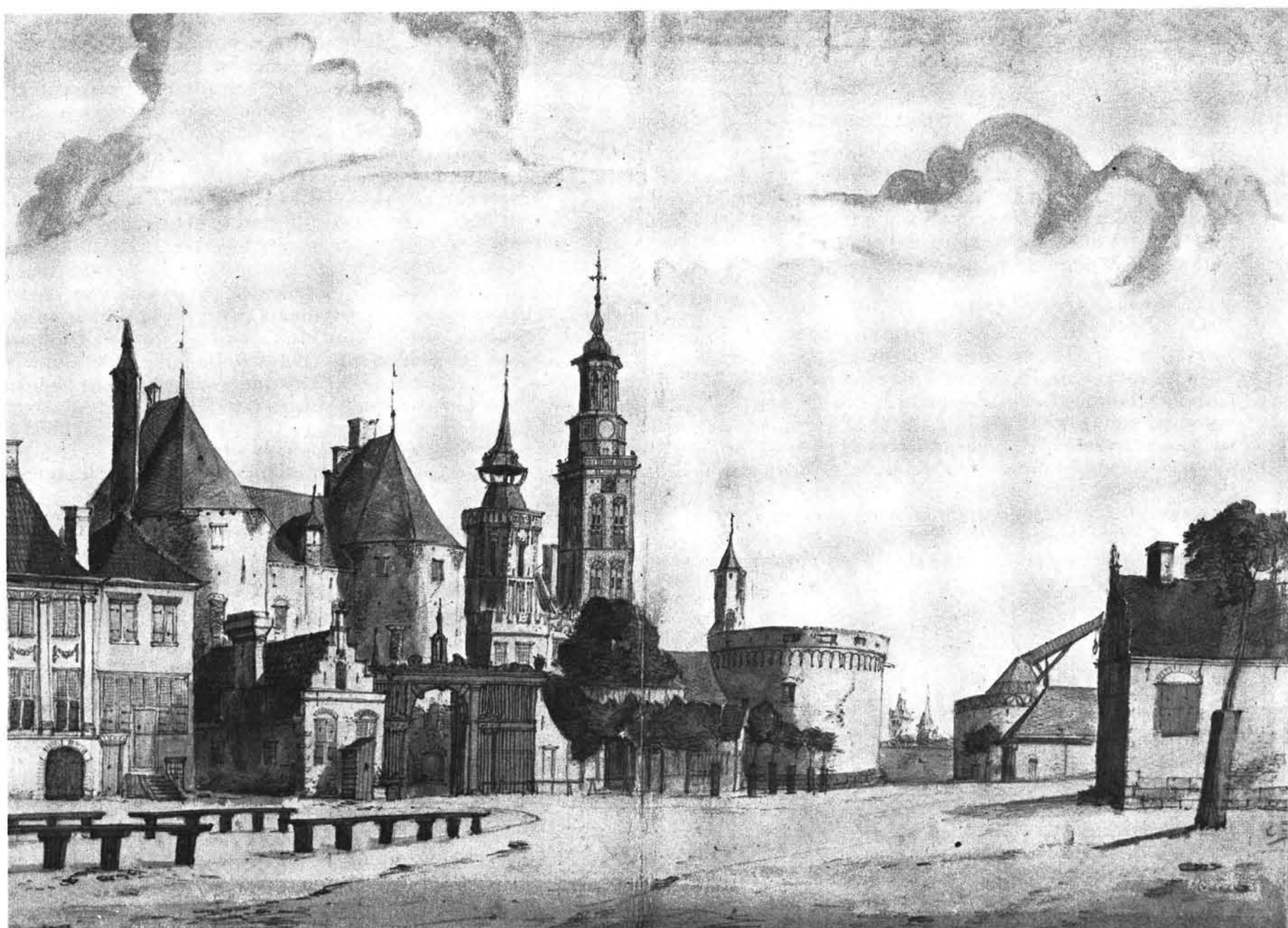
Gelegen aan de Burgwal tussen de Geerstraat en de Extersteeg (thans Burgwalstraat). Ook wel Boven-gasthuis genoemd. Waarschijnlijk in 1371 voor het eerst voorkomend onder de naam Melisgasthuis. Oorspronkelijk bestemd voor de opvang van reizigers en het verplegen en verzorgen van zieken en armen. In de loop der tijd steeds meer kostkopers opgenomen. In 1589 verenigd met het Sint Catharinagasthuis (zie D6). In 1897 verenigd met het Heilig Geestgasthuis (zie D11) waarna het de naam de Verenigde Gast- en Proveniershuizen kreeg. Van de rond de binnenplaats gelegen kostkoperswoningen is thans niet veel meer over. Op het dak van de aan de zuidzijde van de binnenplaats gelegen vleugel nog enige zandstenen gebeeldhouwde dakkapellen afkomstig van het voormalig Heilig Geestgasthuis. Het complex thans verpleegtehuis, Huize Myosotis geheten.

Grootburgerweeshuis

Zie Cellebroedersklooster (C6).

D11 *Heilig Geestgasthuis*

Gelegen in de Oudestraat tussen de Broederstraat en de Houtzagerssteeg. Waarschijnlijk gesticht eind dertiende eeuw. Genoemd in 1310. Blijkens een oorkonde uit 1329 was het gasthuis toentertijd verdeeld in twee afdelingen: de voorste, aan de Oudestraat gelegen afdeling was bestemd voor zieken, de achterste voor armen en kostkopers. Begin negentiende eeuw was deze laatste afdeling nog verdeeld in 24 kostkoperswoningen. Het gasthuis bezat een eigen kapel die aan de Oudestraat lag. In 1646 brandde deze kapel af. De opengevallen ruimte tussen 1648 en 1664 bebouwd met een toren, de zogeheten Nieuwe Toren. De achzijdige houten bovenbouw ontworpen door Philips Vingboons. Niet duidelijk is of hij ook de vierhoekige stenen onderbouw (gereed in 1655) heeft ontworpen. In de toren een klokkenspel van François Hemony, gegoeten tussen 1657 en 1662. In 1897 werd het gasthuis opgeheven en afgebroken nadat de bewoners overgebracht waren naar het Gecombineerde Sint Geertruiden- en Sint Catharinagasthuis aan de Burgwal (zie D6 en D10).

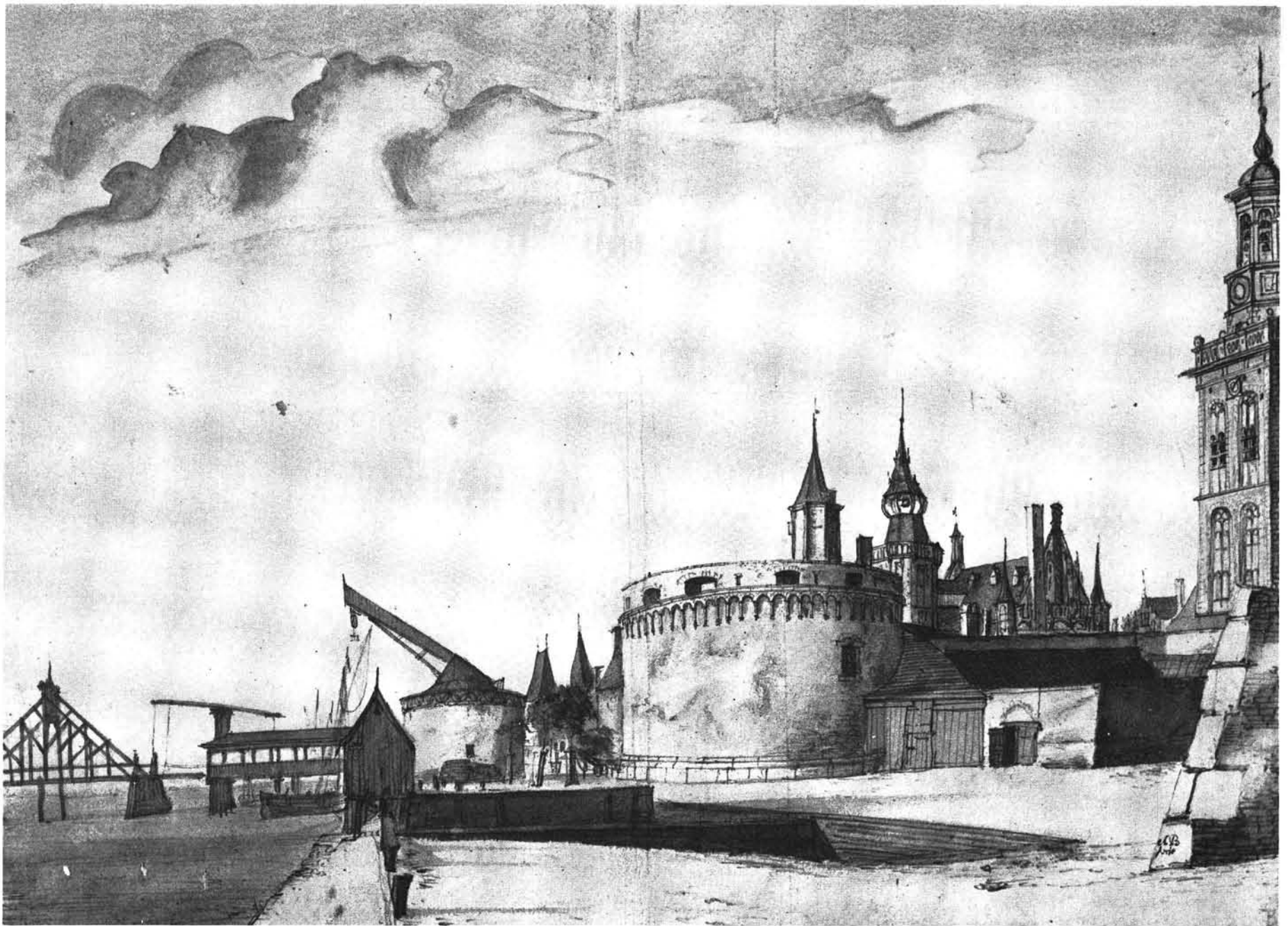
*De IJsselkade met links de Vispoort vanuit het zuidoosten, door A. Beerstraten, circa 1665.
Grafiettekening, later ingekleurd, 32,5 × 44,5 cm (Gemeente Archief Kampen, Topografische atlas nr. 108).*

- D12 *Hillerijksvergadering*
Gelegen in de Buiten Nieuwstraat bij de Botervatsteeg. Genoemd in 1604.
- Leproos- of Melatenhuis*
Zie Sint Catharinagasthuis (D6).
- Melisingasthuis*
Zie Sint Geertruidengasthuis (D10).
- D13 *Pesthuis*
Gelegen aan de Vloeddijk bij het Oorgat op de plaats die vanouds de Belt of Calvarie genoemd werd. Gesticht in 1538 door de Kampenaar Filaert Cromme ter vervanging van een ouder pesthuis dat in de buurt gelegen moet hebben. In 1795 verenigd met het Stadsziekenhuis (zie Minderbroedersklooster C9) en tot algemeen ziekenhuis verbouwd. Sedert 1916 als zodanig ontruimd en aan het Rijk verhuurd voor verschillende doeleinden.
- D14 *Rooms-Katholiek weeshuis*
Gelegen op de hoek Oudestraat en Botervatsteeg. In 1803 aangekocht en als weeshuis in gebruik genomen. Tegenover het hoofgebouw bezat het

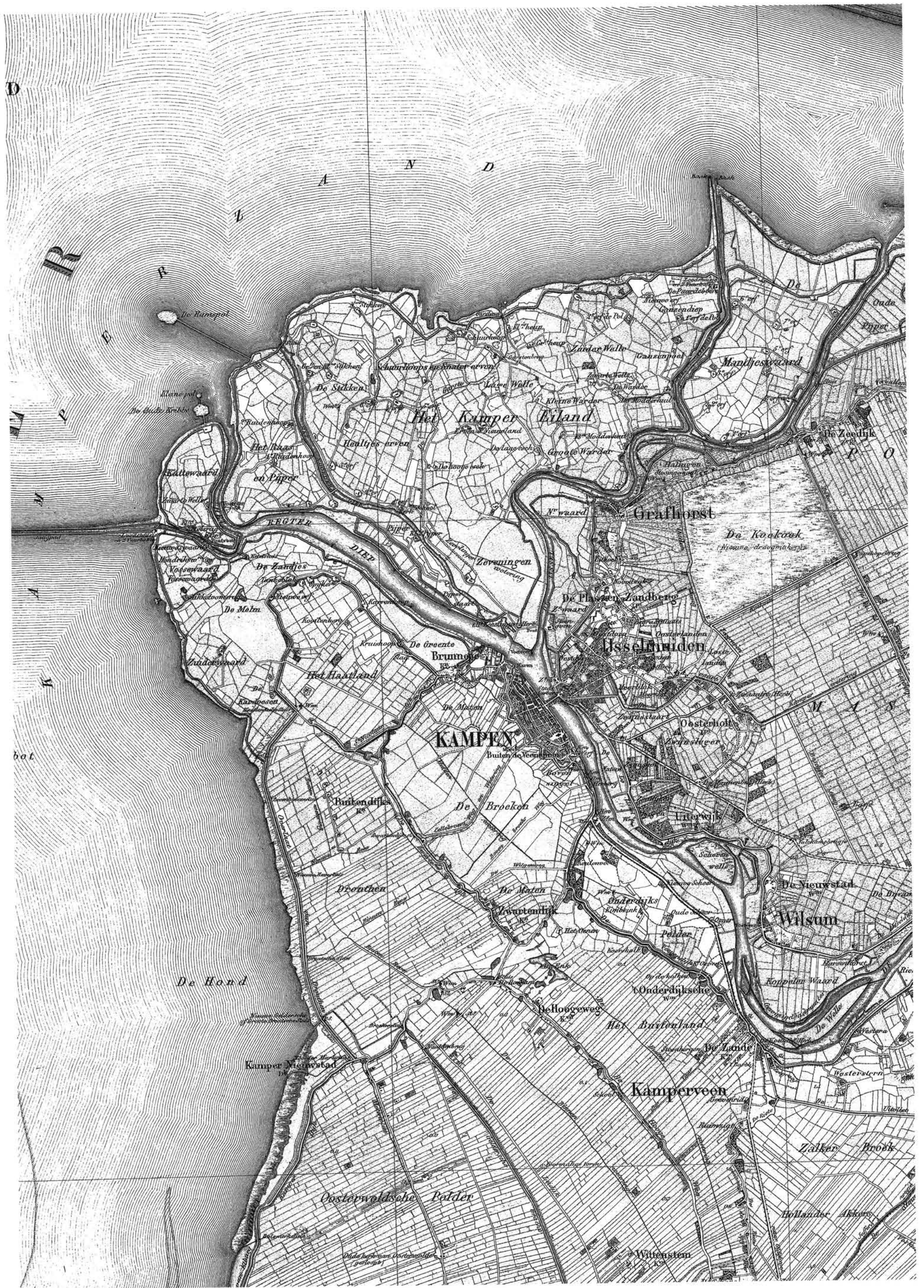
weeshuis een aan de stadsmuur vastgebouwde stal. Bovendien bezat het huis nog een perceel naast de Pastoors- of Sint Nicolaaskerk (zie C14). In 1851 gesloten en de wezen overgebracht naar een pand in de Buiten Nieuwstraat.

Stadswerkhuis
Zie Sint Anna- of Cellezustersklooster (C2).

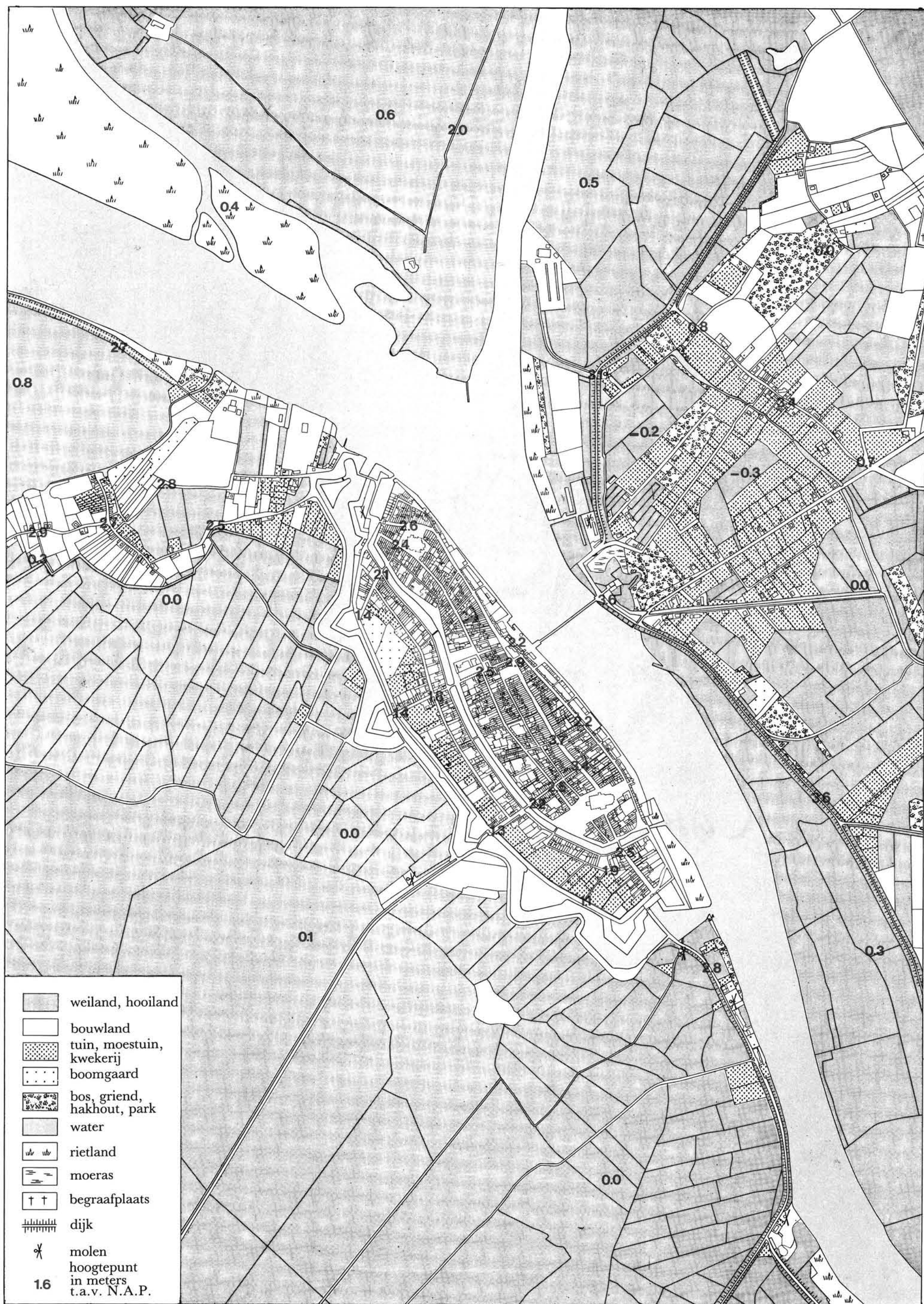
- D15 *Toe Boecopsvergadering*
Gelegen in de Groenestraat ten noorden van de Broederweg. Aan de Vloeddijk, schuin tegenover de Botervatsteeg, bezat de vergadering nog een woning (thans perceel nr. 131). Begin twintigste eeuw verenigd met andere vergaderingen, waaronder de Uitterwijksvergadering (zie D16).
- D16 *Uitterwijksvergadering*
Gelegen aan de Burgwal naast het exercitieveld, op het terrein waar vroeger een huis van de Zusters van het Gemene Leven gestaan heeft (zie C7). In 1789 werd de vergadering verenigd met de Boeckholdtsvergadering (zie D3). Begin twintigste eeuw verenigd met de Toe Boecopsvergadering (zie D15).

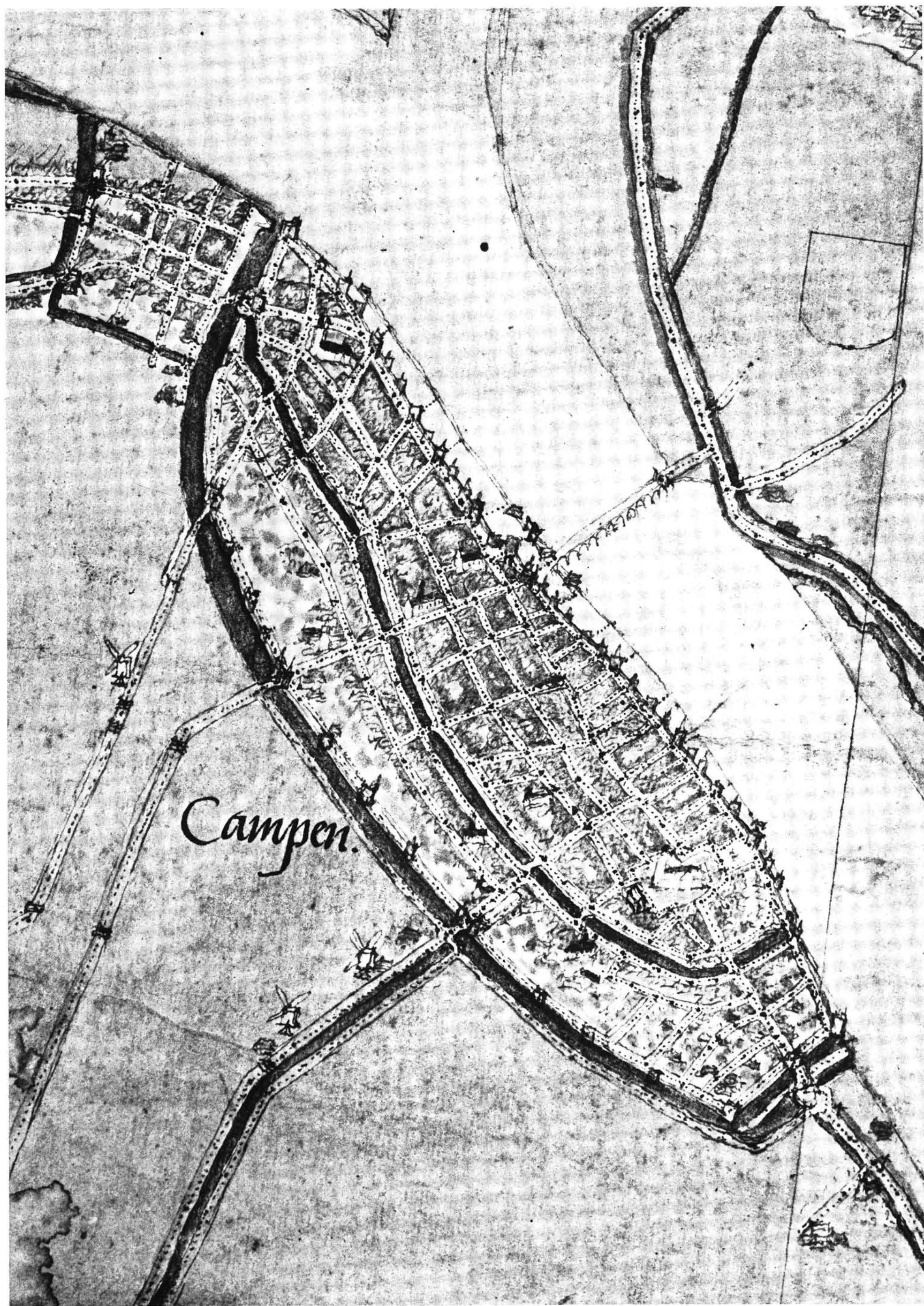
De IJsselkade met op de voorgrond de Leeuwentoren vanuit het noordwesten, door A. Beerstraten, circa 1665. Grafiettekening, later ingekleurd, 33 × 44,5 cm (Gemeente Archief Kampen, Topografische atlas nr. 106).

Topografische en Militaire Kaart, blad 21, 1859, detail, schaal 1:50.000
 Verkend in 1851 (Topografische Dienst).

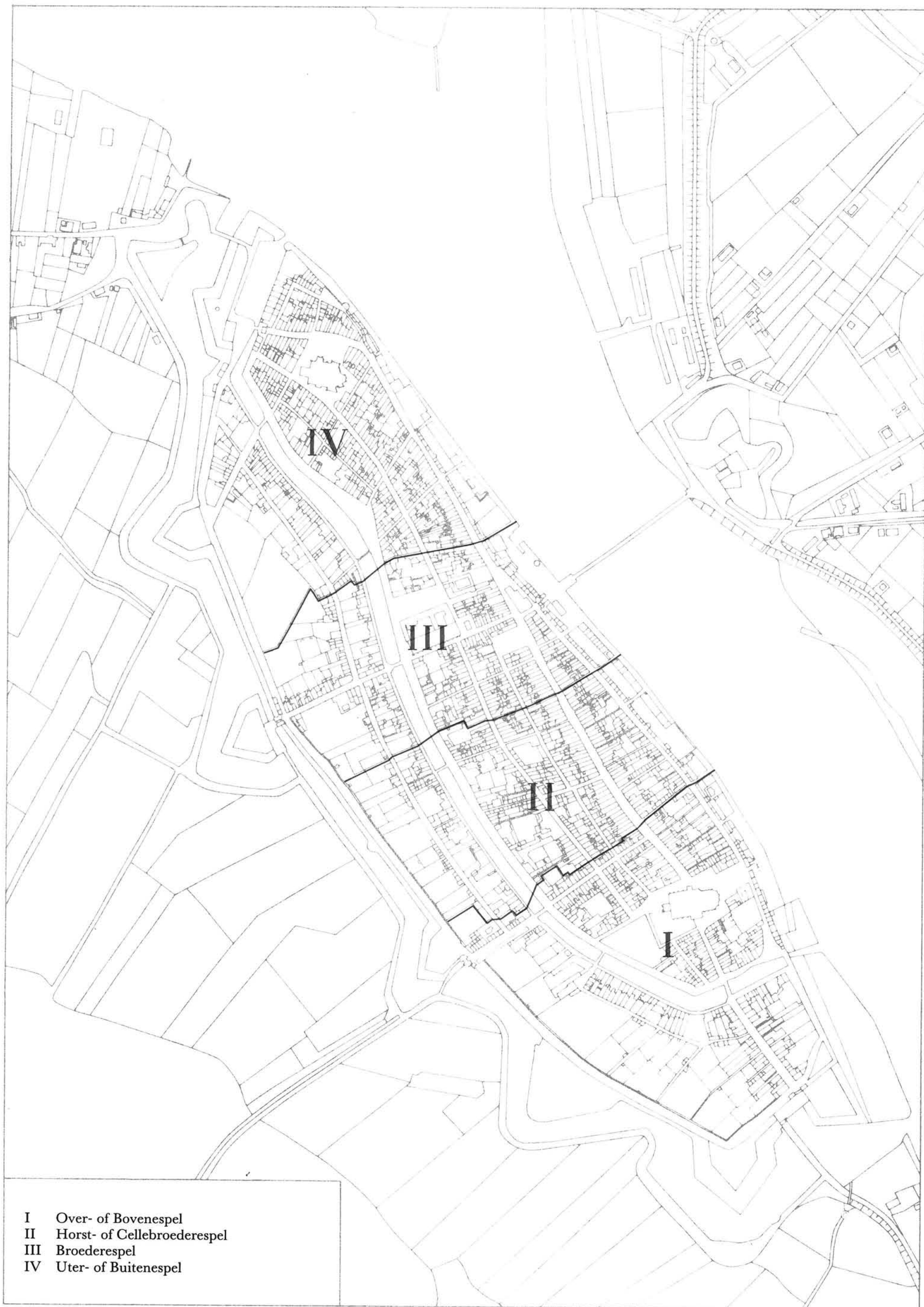

Kampen en omgeving in 1818, schaal 1:10.000

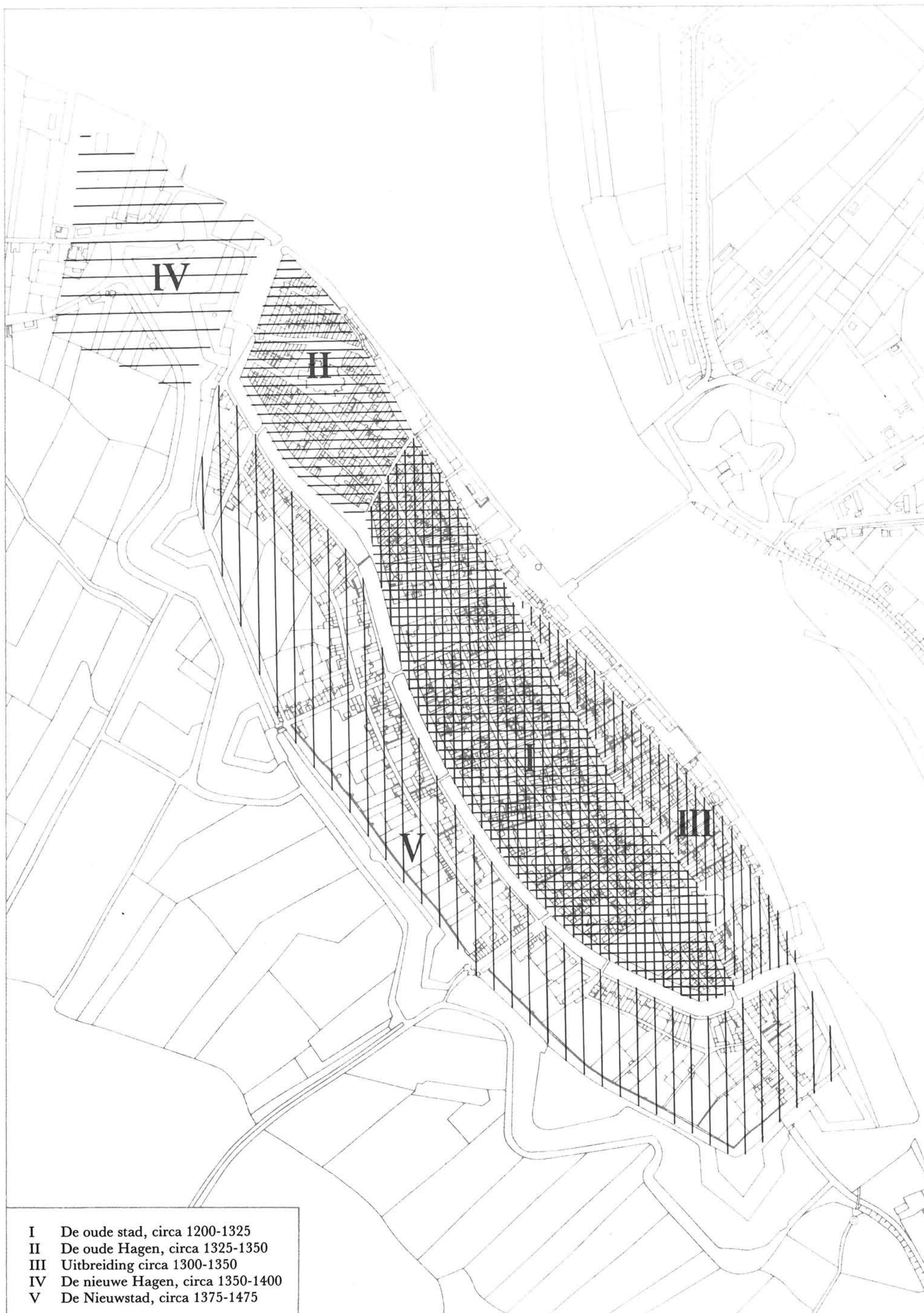

Stadsplattegrond door Jacob van Deventer, ca. 1560, detail, schaal ca. 1:5.000

Ms in kleur, 37 × 44 cm (Rijksarchief in Overijssel).

Middeleeuwse wijkindeling, schaal 1:5.000

- I De oude stad, circa 1200-1325
- II De oude Hagen, circa 1325-1350
- III Uitbreiding circa 1300-1350
- IV De nieuwe Hagen, circa 1350-1400
- V De Nieuwstad, circa 1375-1475

Stadsuitbreidingen, schaal 1:5.000

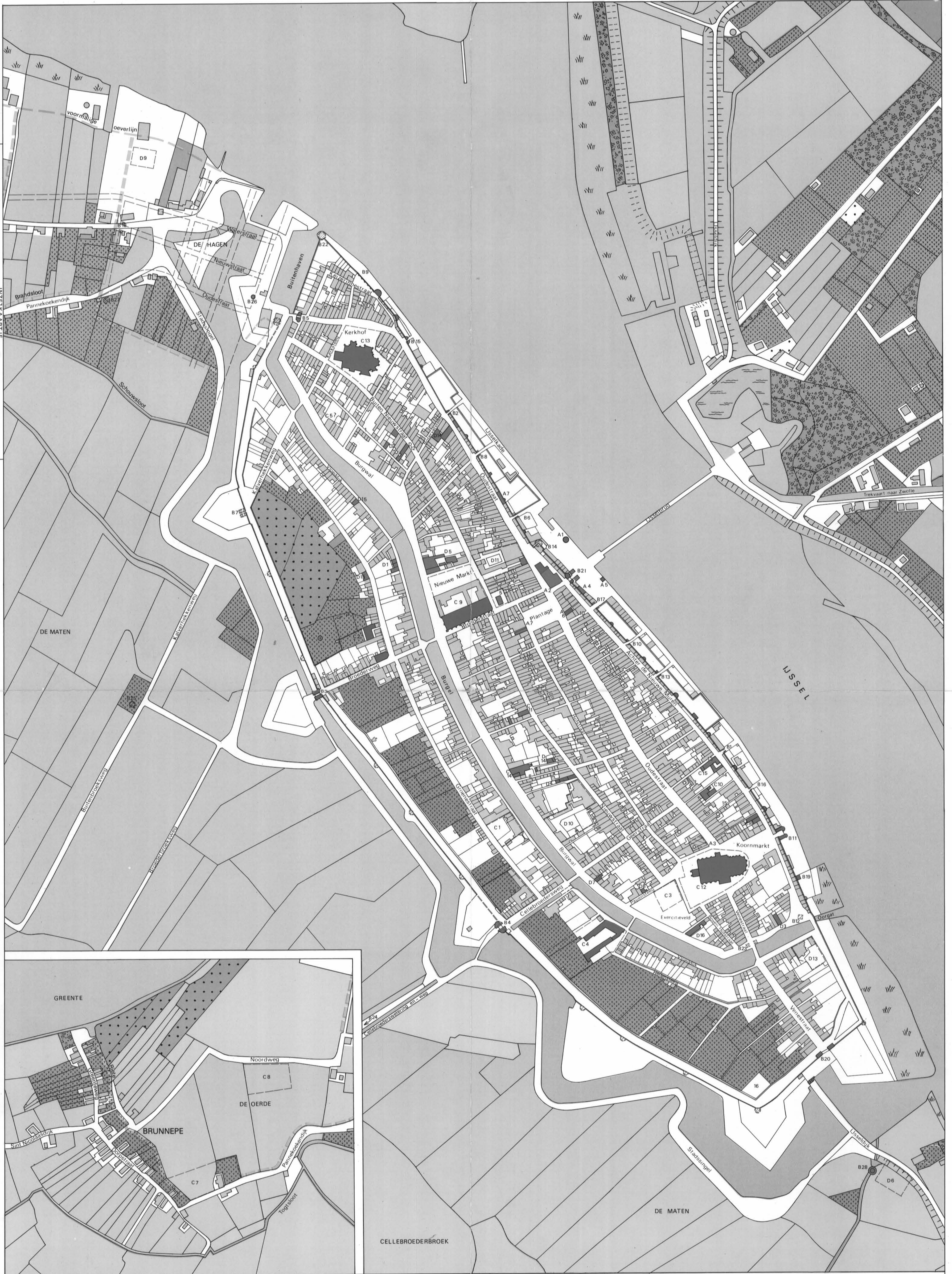

Kampen

Kadastraal minuutplan van 1818, schaal 1:5.000

Kamper
Kadastral minnuplan van 1818, schaal 1:2.000

- bebouwing met erf - bouwland - tuin, moestuin, kwekerij - boomgaard	- bos, griend, hakhout - weiland, hooiland - rietland - moeras	- water - dijk	- in legenda genoemde bebouwing vóór 1560, weg vóór 1560 - idem vóór 1560, weg vóór 1818 - idem vóór 1560, aanwezig 1818	- in legenda genoemde bebouwing na 1560, aanwezig 1818 - terrein behorend bij instelling vóór 1560, weg vóór 1818 - straat, steeg, weg vóór 1560, weg vóór 1818 - water weg vóór 1818	ligging onbekend/bekend	1 Buiten Hofstraat 2 Schapensteeg 3 Karpersteeg 4 Houtzagersteeg 5 Botermarkt 6 Sint Jacobsteeg 7 Morrensteeg 8 Extersteeg 9 Speldemakerssteeg 10 Melksteeg 11 Koldenhovensteeg 12 Lampetsteeg 13 Blauwehandsteeg 14 Luthersteeg 15 Meerminsteeg 16 Joodse begraafplaats
--	---	---	--	--	---	---